

LA DONA EN L'ANTIGUITAT CLÀSSICA: UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Treball Final de Màster, Màster Mediterrània antiga
Universitat Oberta de Catalunya



Alumne: Víctor Selma Tarròs

Tutor acadèmic: Dr. Ignacio Borja Antela

Juliol, 2016

**“Las mujeres, aunque extremadamente visibles como seres sexuales,
permanecen invisibles como seres sociales”**

Monique Witting

RESUM

*Aquest treball és un estat de la qüestió de les investigacions més destacades sobre el paper de la dona grega i romana en l'antiguitat clàssica. Els orígens per la fascinació de la dona com a possible objecte d'estudi històric s'iniciaren durant la dècada dels anys setanta del segle xx per la influència del moviment feminista. Amb la publicació de l'obra de Sarah Pomeroy *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves* l'any 1975 s'iniciava un llarg debat sobre l'estudi de les dones en l'antiguitat clàssica. Els primers estudis sobre la dona en l'antiguitat es dugueren a terme per historiadores feministes que es preguntaven sobre el rol que havien tingut les dones al món antic. La dona s'estudiava com un ésser inferior dins una societat marcadament patriarcal. Les noves aportacions dels anys vuitanta introduïren la noció de gènere que en les dècades posteriors ompliria un llarg debat historiogràfic que ha perdurat fins als nostres dies.*

PARAULES CLAU

Història de les dones, Feminisme, Història de gènere, Història social, Antiguitat clàssica

ABSTRACT

*The present study is focused on the analysis of the historiographical research that has been made about the women in ancient world. The origins for the fascination of the woman as a possible subject of historical study began during the seventies of the 20th century influenced by the feminist movement. With the publication of the work of Sarah Pomeroy *Goddesses, Whores, Wives and Slaves* in 1975 it began a long discussion on the study of women in classical antiquity. The first studies on women in antiquity were carried by most renowned feminists who wondered about the role that women had in the ancient world. The woman was studied as an underestimate member in a strongly patriarchal society. The new contributions of the 1980s introduced the notion of gender that decades later it would fill a long historiographical debate that has endured to the present day.*

KEY WORDS

Women History, Feminism, Social History, History of gender, Classical Antiquity.

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ	1
2. OBJECTIUS I JUSTIFICACIÓ	2
3. METODOLOGIA APLICADA	2
4. ELS ANYS 70: Uns inicis marcats pel moviment feminista i l'escola dels <i>Annals</i> 3	
4.1. Els inicis de l'estudi de les dones en el període clàssic: l'obra de Sarah Pomeroy	4
5. LA IRRUPCIÓ DELS ESTUDIS ALS ANYS 80	8
5.1. Les aportacions d'Eva Cantarella i Claude Mossé.....	8
5.2. Gerda Lerner: la tesis sobre la "creación del patriarcado"	11
5.3. 1988: Una fita important: L'obra de B. Anderson i P. Zinger <i>Historia de las mujeres: Una historia propia</i>	12
6. ELS ANYS 90: LA CULMINACIÓ DELS ESTUDIS	14
6.1. La consolidació del "gènere" com a tendència d'estudi.	14
7. ELS DARRERS ESTUDIS	17
7.1. Noves temàtiques d'estudi: dona, crim i càstig en l'antiguitat clàssica.....	17
7.2. La dona des de l'estudi de la sexualitat al món antic.....	19
7.3. L'actualitat no ha abandonat l'estudi de les dones en l'antiguitat clàssica: <i>A companion to Women in the Ancient World</i> i <i>Studying Gender in Classical Antiquity</i>	20
8. LA HISTORIOGRAFIA ESPANYOLA DE LA DONA	21
8.1. Els anys 80: uns inicis amb retard.....	21
8.2. La culminació dels estudis a la dècada dels 90	23
8.3. Les darreres aportacions	25
9. CONCLUSIONS.	29
BIBLIOGRAFIA	31

1. INTRODUCCIÓ

El present treball neix fruit de l'intent de resoldre una pregunta: com la historiografia ha tractat el tema de les dones durant l'antiguitat clàssica, des que aquesta va ser objecte d'estudi històric, fins a l'actualitat. Per aquest motiu haurem d'observar i valorar per què han anat variant les visions dels historiadors al llarg del temps. Per a poder dur a terme aquesta tasca és necessari, prèviament, explorar quan s'originà la fascinació per la dona com a possible objecte d'estudi.

Es pot assegurar, d'entrada, que la història de les dones és molt jove. Aquest fet és degut en bona part a la importància que la historiografia anterior al segle xx donava als grans esdeveniments polítics i històrics i, en conseqüència les dones havien estat excloses com a temàtica d'estudi. A partir de la dècada dels anys seixanta del segle xx es va produir, però, un canvi de paradigma influenciat, entre altres coses, per la onada del feminisme, on les dones començaven a preocupar-se per la seva situació de marginació. El sorgiment de la història de les dones, doncs, anà lligat al moviment feminista ocorregut en aquest context i va provocar que nasqués un nou conjunt d'historiadors vinculades amb la causa feminista als inicis de la dècada dels setanta que es preocuparen per començar a indagar el paper de les dones en la història, fins llavors desaparegut. Fou en aquest context quan es desenvolupava també la tercera generació de l'escola francesa dels *Annals*, aquella escola que havien fundat March Bloch i Lucien Febvre el 1929 com a alternativa a la història tradicional que aportava als anys seixanta i setanta del segle xx nous àmbits d'estudi, sobretot des de les mentalitats i que demostrava els canvis que posava en marxa la historiografia durant aquells anys. Aquesta nova corrent desplaçava l'atenció de la vida política cap a l'activitat econòmica, l'organització social i la psicologia col·lectiva dels individus i apropava la història a les altres ciències humanes (Bourdé, Martí, 2004:149). En aquests anys, la historiografia va experimentar un gir en el qual les anàlisis dels grans esdeveniments històrics i polítics es varen abandonar per aquest grup d'investigadors vinculats a la història dels *Annals* i s'interessaren en els grups socials i les estructures familiars i els seus integrants com els nens, les dones, etc. S'estava forjant el que Peter Burke va anomenar *La revolució historiogràfica francesa*¹. D'aquesta manera, l'anomenada història social s'anava perfilant dins el context d'una nova revolució historiogràfica. Gràcies al pas dels estudis d'economia i societat a l'estudi de les mentalitats es va manifestar un interès particular en l'anàlisi de processos, com l'educació i la cultura. Deixant de banda aquell tríptic de la història polític-militar -diplomàtica s'iniciaven recerques sobre nous objectes d'estudi dins la història social com el menjar (Braudel), el cos (Roy Ladurie), l'enfermetat (Goubert), el comportament sexual (Flandrin)² Així com també els primers intents d'escriure obres sobre les dones, entre elles, *Histoire mondiale de la femme* dirigida per Pierre Grimal³.

En quan als orígens dels estudis de la dona en el període clàssic cal destacar que aquests nasqueren en la historiografia nord-americana. L'obra pionera de Sarah Pomeroy *Goddesses, Whores, Wives ans Slaves: Women in Classical Antiquity*⁴, publicada l'any 1975, va significar una nova etapa d'investigació històrica i va marcar també uns inicis en la història de les dones en l'antiguitat clàssica. A partir de la publicació de Pomeroy, les diverses escoles historiogràfiques han ampliat noves temàtiques desenvolupades en els últims anys aportant un nombre d'obres sobre les dones que a dia d'avui resulten innumerables. En el present anàlisi indagaré, a partir de

¹ P. BURKE, *La revolución historiográfica francesa. La escuela de los Annales: 1929-1989*, Editorial Gedisa, Barcelona, 1994.

² F. VIRGILI, "L'Histoire des Femmes et l'Histoire des genres Aujourd'hui" dins *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 75, 2002, p. 5-14.

³ P. GRIMAL, *Histoire mondiale de la femme*, Paris, Nouvelle librairie de France, 1965-1967.

⁴ S. POMEROY, *Goddesses, Whores, Wives ans Slaves: Women in Classical Antiquity*, Shocken, New York, 1975.

l'obra de Pomeroy, com s'ha tractat la temàtica de la dona en les obres posteriors i com s'han dirigit les diverses temàtiques d'investigació.

2. OBJECTIUS I JUSTIFICACIÓ

L'elecció de la dona com a objecte d'investigació ve determinat pel meu interès personal. Per una banda, el fet de que les dones hagin estat silenciades en la història durant molt de temps ha condicionat la meua elecció, doncs, sempre l'he considerat un tema apartat. A més, un altre motiu, no menys important, per a l'elecció ha estat per la influència rebuda dins la història social, aquella ciència històrica que va més enllà d'enfocar els grans esdeveniments històrics i polítics, és a dir, la història política i militar, per centrar-se en l'estudi de la vida quotidiana, les persones i la societat en el seu conjunt. Pierre Vilar deixava per escrit en la seva obra *Crecimiento y Desarrollo* que la història "es la observación atenta de todos los impulsos"(Vilar,2001:8). Per tant, hem d'incloure també, la dona com un objecte d'estudi històric, per a poder comprendre millor, l'evolució de la història.

Per últim, per a la realització del meu treball final de grau també vaig escollir un estat de la qüestió sobre la infància⁵, és a dir, una altra temàtica que s'emmarca dins la vida quotidiana, doncs, un dels meus objectius seria continuar en l'estudi de la història social.

L'objectiu del present treball no és altre que el de pretendre exposar les més destacades obres que s'han elaborat sobre la dona grega i romana i veure com ha evolucionat la forma d'estudiar-la, és a dir, perquè s'ha tractat d'una manera i no d'una altra. Per a poder realitzar aquesta tasca cercaré quan va néixer l'interès per a l'estudi de les dones, amb la influència del moviment feminista i els inicis dels estudis de les mentalitats dins l'escola dels *Annals* que tingué lloc tot plegat durant el context dels anys seixanta del segle passat i que provocaren l'eclosió de la dona com a objecte d'estudi en les dècades posteriors. Veurem si les hipòtesis plantejades sobre el treball (com la historiografia a tractat el tema de la dona) són possibles. Intentaré resoldre algunes reflexions com si la historiografia ha plantejat la temàtica dins els mateixos àmbits d'estudi o si al llarg dels anys han anat sorgint noves temàtiques d'estudi que han centrat noves problemàtiques i si les diverses escoles historiogràfiques han ampliat noves temàtiques desenvolupades en els últims anys aportant noves obres sobre les dones. Així doncs, haurem d'observar i valorar, a través de les obres més destacades sobre la dona a l'antiguitat clàssica de les revistes especialitzades sobre les dones entre d'altres, el com i el perquè han anat variant les visions dels historiadors al llarg del temps.

3. METODOLOGIA APLICADA

Per a poder complir l'objectiu del treball final de Màster, crec que és adequat establir l'estructura general d'un Estat de la qüestió. És a dir, consultar, per una banda, la bibliografia que existeix sobre la temàtica elegida. Exposar les diverses línies d'investigació sobre el tema, per l'altra i, per últim, argumentar si en l'actualitat encara existeixen problemes a resoldre sobre la temàtica escollida.

D'entrada, serà convenient realitzar una presentació dels antecedents, tot explicant els orígens de la fascinació de la dona com a possible objecte d'estudi històric. Un cop haver explorat la bibliografia de la temàtica, exposaré les tesis de les primeres obres

⁵ *La infància durant l'Antic Règim: Un estat de la qüestió*. Treball final de grau que va ser presentat al gener del 2014 al departament d'Història de l'Art i Història Social de la Universitat de Lleida.

influenciadores, entre d'altres l'obra pionera de Sarah Pomeroy i, mostraré en el cos de l'exposició del treball les aportacions d'especialistes, escoles historiogràfiques, etc. que s'han elaborat des dels seus inicis fins a l'actualitat. És a dir, avaluaré les diverses línies d'investigació que s'han dut a terme sobre la temàtica en qüestió, tot analitzant totes les propostes i estudis més destacats dins la historiografia, per mitjà d'autors, corrents i escoles historiogràfiques, en ordre cronològic. En la part final veuré si han quedat problemes que no s'han resolt i en quina línia es troba l'estudi de les dones en l'actualitat, elaborant, per últim, una conclusió personal al voltant de l'evolució de la temàtica.

4. ELS ANYS 70: UNS INICIS MARCATS PEL MOVIMENT FEMINISTA I L'ESCOLA DELS ANNALS

Per a poder entendre com s'ha arribat al debat actual sobre la història de les dones seria necessari, d'entrada, conèixer els orígens per la fascinació d'aquestes com a possible objecte d'estudi històric. Per una banda, intentar cercar sobre els orígens de la dona com a objecte d'estudi històric ens porta inevitablement a mencionar el moviment feminista, ocorregut durant els anys seixanta del segle xx, en què algunes historiadores feministes es començaven a preocupar sobre el seu estat de marginació. Tal com esmentava Joan Scott hi va haver una vinculació entre la història de les dones i la política, doncs, la política feminista va aparèixer com a punt d'arrancada al 1960 "cuando las feministas solicitaron una historia que proporcionara heroínas, pruebas de la actividad de las mujeres, explicaciones de la opresión y móviles para la acción"(Scott,1993:60). Per tant, l'aportació decisiva per a que les corrents innovadores cristal·litzessin en la Nova Història de les dones, va provenir de les estudioses feministes principalment angloamericanes, les quals, varen elaborar els marcs conceptuals que varen permetre l'ingrés definitiu de les dones com a grup social en la història(Lagunas,1996:27,28).

Per altra banda, el naixement de la història de la dona fou possible degut als canvis en la mateixa disciplina de la història. En el mateix context d'aquest moviment feminista començava a emergir amb força, des de la historiografia americana i anglesa, el fenomen de les *Women's Studies* i dins la historiografia francesa l'anomenada escola dels *Annals*, que amb l'aportació de diversos investigadors del camp de les "mentalitats" s'interessaven en els grups socials i les estructures familiars i els seus integrants com els nens, les dones, etc. En aquests anys, més concretament al 1973, els historiadors francesos Michell Perrot, Fabienne Bock i Pauline Schmidt cridaven l'atenció pública amb la proposta d'una reflexió històrica que titularen "les femmes ont-elles une histoire"⁶? Una qüestió provocativa que començaria a destapar el silenci que les dones havien experimentat durant molts anys.

4.1. Els inicis de l'estudi de les dones en el període clàssic: l'obra de Sarah Pomeroy

Si ens apropem en els orígens de l'estudi de les dones en el període clàssic, des d'un punt de vista historiogràfic, podrem veure que els estudis seriosos no començaren fins als anys setanta del segle passat. Tanmateix, es pot apuntar que l'interès per l'estudi de la dona en aquesta època ja s'havia iniciat als anys 30 amb alguns precedents com

⁶ Aquesta reflexió històrica va ser fruit de la primera assignatura Universitària d'història de les dones a França que va ser impulsada per Michelle Perrot, historiadora francesa que es considera com una de les pioneres de la historia de les dones a francesa.

Grace Harriet Marcudy que havia publicat un estudi⁷ sobre el poder que ostentaven les reines durant el període Hel·lenístic. La tesi de l'autora era que les reines macedònies no tenien els mateixos drets que els reis, però es podien involucrar, a diferència de les reines selèucides, a la reialesa fins al punt de que es van convertir en regents i varen poder acabar governant⁸.

No obstant, si hi va haver una obra que inicià l'estudi de la dona en el món antic, aquesta fou *Whores, Wives and Slaves: Women in Classical Antiquity*⁹ de Sarah Pomeroy. Aquesta fou considerada com un estudi pioner sobre la història de les dones en l'època clàssica. El fet de plantejar la història de la dona que havia restat en un obscurantisme permanent va suposar, com ens diu la seva pròpia contraportada "*un giro copernicano en el ámbito de la historia social de la Antigüedad clásica y en el planteamiento de la historia de la mujer como problema historiográfico*". La pròpia autora explicava, ja en les primeres pàgines del llibre el perquè de la seva obra: "*Concebí este libro cuando me preguntaba qué es lo que hacían las mujeres mientras los Hombres actuaban en todas las áreas en las que los eruditos clásicos han puesto siempre especial énfasis*"(Pomeroy,1999:9). L'objectiu de Pomeroy era el de dur a terme una tasca que fins llavors no s'havia realitzat, com era el d'escriure una història social de la dona durant els segles que abastaven el món grec i romà. És a dir, estudiar quina era la concepció que se'n tenia de la dona des de l'Edat del Bronze i l'èpica homèrica fins al paper que tenia la dona dins el món romà, analitzant d'aquesta manera un període de més de quinze segles. Des de la perspectiva de la història social que, durant aquells anys, estava en plena ebullició l'autora va utilitzar com a fonts antigues per al seu estudi les evidències arqueològiques i literàries, tot i que, com defensava les dones de les que es té coneixement a través de la literatura de l'antiguitat són en la seva major part les que pertanyien o estaven associades amb els grups d'elits de la societat, pel seu poder o el seu intel·lecte¹⁰.

A partir d'aquestes evidències Pomeroy analitzava algunes qüestions importants com la vida privada en l'Atenes clàssica, quin era el paper de la dona en la ciutat d'Atenes, o en el període hel·lenístic. Dedicava també altres punts com les matrones romanes al final de la República i al començament de l'Imperi o les dones que pertanyien a les classes baixes dins la societat romana o, fins i tot, quin era el paper de la dona dins la religió dels romans. En definitiva el paper que desenvolupaven les dones en els diversos àmbits (en la societat la religió, la família) durant el període antic.

L'obra de Pomeroy s'estructurava en deu punts, set dels quals estaven dedicats al paper de les dones en l'antiga Grècia i tres foren els capítols estudiats per a la dona romana.

En el primer capítol l'autora seleccionava alguns mites grecs que donaven una percepció patriarcal idealitzada sobre la dona. Doncs, segons Pomeroy una investigació sobre com naixen els mites i la seva relació amb realitats externes i psicològiques constituïa un preludi essencial a la història de les dones "*pues los mitos del pasado moldean las actitudes de generaciones sucesivas y más sofisticadas y preservan la continuidad del orden social*"(Pomeroy,1999:15). La tesi principal d'aquest primer punt fou que les deesses de l'Olimp varen tenir en comparació amb els Déus unes funcions molt restringides:

“...Las diosas del Olimpo nunca tuvieron, según los mitos, sino muy estrechas y restringidas funciones, y eso a pesar de la gran importancia que sus cultos tenían en las ciudades griegas. Por el contrario, los dioses disfrutaban de un amplio abanico de actividades. Así, Zeus y Apolo

⁷ G. H. Marcudy, "Hellenistic Queens: A study of Woman Power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt". Dins: *John Hopkins University Studies in Archaeology*, n.14, 1932.

⁸ Per més informació veure la ressenya que en fa P. Roussel sobre l'obra de Marcudy a *Revue des Études Grecques*, tome 46, fascicule 217, 1993.

⁹ Per al present treball he utilitzat la versió espanyola *Diosas, rameras, esposas y esclavas. Mujeres en la Antigüedad clásica* editada per Akal l'any 1999.

¹⁰ Pomeroy deixa molt clar des d'un bon principi que la història antiga ha estat bàsicament, en un grau considerable, l'estudi d'una classe dirigent(Pomeroy,1999:11).

eran ejemplos de deidades masculinas con funciones de gobernantes, intelectuales, jueces, guerreros, padres y partícipes sexuales tanto en relaciones homosexuales como heterosexuales...”(Pomeroy,1999:22)

El següent apartat tractava les dones en l'època d'Homer i era, per l'autora, el període on l'evidència femenina és més fascinant i contradictòria. La societat de la Grècia heroica fou la que va conformar el rol de la dona dins la societat, doncs, en una època marcada per les guerres, on els homes passaven el temps guerrejant, la funció de les dones era la de parir i criar futurs guerrers:

“...Políticamente, las mayores preocupaciones de esta época fueron las defensivas. La preparación militar y el poderío eran vitales para la supervivencia. Los hombres servían a su familia y a su ciudad como guerreros; las mujeres debían parir y criar futuros guerreros...”(Pomeroy,1999:33):

Un rol que seguiria igual en el període arcaic on els homes continuarien sent guerrers idealitzats i les dones productores de fills. En el quart punt, referent al rol de les dones dins la ciutat d'Atenes, Pomeroy destacava que les lleis de Soló efectuades en el segle VI a.C. influenciaren de manera important sobre les vides de les dones atenenques. L'Atenes de l'època clàssica va mantenir igual que en l'Edat obscura i del període Arcaic unes rígides distincions entre els rols femenins i masculins. Tanmateix, en l'Atenes clàssica les lleis atribuïdes per Soló varen canviar els rols polítics que s'havien de considerar des de llavors tant per homes com per les dones com uns deures:

“...Las obligaciones hacia el Estado y hacia la familia constituían las más fuertes compulsiones en las vidas de los ciudadanos, tanto hombres como mujeres. El principal deber de la mujer como ciudadana en relación con la “polis” era la producción de legítimos herederos para el “oikos”, o familia, cuyo conjunto comprendía la ciudadanía...”(Pomeroy,1999:76)

Sobre la vida privada en l'Atenes clàssica, referent al capítol cinquè, Pomeroy argumentava que els homes i les dones vivien una vida separada. Pel que fa a la reclusió de la dona cal assenyalar que aquesta romania en la llar, no solament perquè el seu treball no l'hi permetia sortir, sinó també per la influència de l'opinió pública. Sobre la sexualitat cal esmentar que aquesta estava regulada per les lleis, la major part de les quals estaven atribuïdes a Soló. Entre aquestes cal destacar l'adulteri que era un delictes públic doncs, d'ell podia resultar la introducció d'un fill il·legal en el matrimoni(Pomeroy,1999:105). Sobre la prostitució, cal destacar que no solament les esclaves eren prostitutes, doncs, moltes dones lliures, ciutadanes o no, domiciliades a Atenes, practicaven l'ofici fet que podien tornar els préstecs amb els seus guanys com a prostituta lliure:

“...como toda esclava, una prostituta podía conseguir la libertad por parte de su propietario, o comprar su propia libertad contratando un préstamo en un grupo a menudo compuesto de antiguos clientes. Después podía devolver el préstamo con sus ganancias como prostituta libre...”(Pomeroy,1999:107).

Pel que fa a les imatges femenines en la literatura de l'Atenes Clàssica la tesi de Pomeroy es centrava en que la imatge de la heroïna en l'escena coincideix amb la realitat de la dona atenenca, doncs, el mateix drama les mostrava amb els seus respectius deures:

“...Así, el drama las muestra a menudo actuando en el ámbito de la mujer y preocupándose de los hijos, maridos, padres, hermanos y religión, consideradas como más primitivas y orientadas hacia la familia que las de l'Olimpo, que eran el soporte del Estado...”(Pomeroy,1999:117).

Sobre les dones hel·lenístiques, estudiades en el setè apartat, se'n tenia una concepció diferent de les èpoques precedents. Aquest fet es produí per tot un seguit de canvis, com per exemple, la pèrdua de l'autonomia política de les ciutats-Estat que provocà un gir en les relacions polítiques entre els homes i les societats on vivien i, a la vegada afectaren el posicionament de la dona dins la família i la societat. Però no tot empitjorà dins els drets de la dona, sinó que l'evolució de l'època hel·lenística també portà alguns beneficis a les dones, com per exemple, la capacitat legal per obtenir beneficis d'activitats econòmiques que es va incrementar durant aquest període:

“...No solo en Egipto, sino en otras áreas del mundo griego, mujeres respetables participan cada vez más en actividades económicas. Las mujeres griegas ejercían un control sobre sus esclavos, pues es corriente que figuren en las inscripciones en las que se nombra a los que conceden su manumisión...” (Pomeroy, 1999:151).

A partir del vuitè capítol, l'autora desenvolupava el paper de la dona romana. Les primeres dones romanes estudiades foren les matrones entre el final de la República i el començament de l'Imperi. Segons Pomeroy, les matrones romanes de finals de la república havien augmentat respecte a les dones hel·lenístiques les oportunitats culturals, la demanda de satisfacció sexual en el context històric d'una natalitat decreixent. Les dones romanes estaven durant la infància sota el domini del baró més gran de la família, l'anomenat *pater familias*. Els fills barons en canvi, tot i que també restaven sota la tutela del *pater familias* quedaven emancipats en edat adulta fins a la seva mort. A més, aquest era el que decidia si ella es casaria o no d'acord amb una forma legal que la lliuraria de l'autoritat del pare i la transferiria al poder (*manus*) del seu marit. Sobre el matrimoni hi havia diverses opcions:

“...por cualquiera de las dos ceremonias formales de matrimonio conocidas como conferratio, y como coemptio (venta simulada), o por usus (cohabitación continua durante un año)...”(Pomeroy, 1999:174)

En el matrimoni efectuat amb *manus* la novia entrava a formar part de la família del seu marit, com si fos la seva filla. Tot això va canviar amb la introducció del matrimoni sense *manus* que va donar més llibertat a la dona, ja que, continuava restant sota la tutela del seu pare tot i estar casada i viure a casa del seu marit:

“El matrimonio sin manus dio a la mujer más libertad. Estaba bajo la autoridad de un padre o tutor que vivía en una casa distinta, mientras que su marido, cuya vigilancia diaria era factible, no tenía autoridad formal sobre ella. Además, aun cuando ella hubiera estado casada con manus, el permanente compromiso del padre y de otros familiares podía ser visto positivamente como un medio de proteger a la esposa y a su dote contra los abusos del marido...”(Pomeroy, 1999:177)

Cal assenyalar també que a diferència del que havíem vist amb les dones gregues, les dones romanes no estaven excloses de la vida social, política i cultural. D'aquesta manera, grups de matrones s'involucraven en activitats polítiques i religioses:

“...las mujeres romanas a diferencia de las griegas, no estaban aisladas, y no es difícil creer que se interesaran por los asuntos de Estado. Además, estaban habituadas a las asambleas de carácter religioso exclusivas de mujeres...”(Pomeroy, 1999:199).

Les dones romanes estaven implicades a diferència de les dones gregues en la seva cultura i a més, eren capaces d'influir en la societat. En conclusió doncs, les dones romanes tenien una certa llibertat en comparació a les dones gregues tot i que si les comparem amb els romans aquest no era el cas. Doncs, la societat romana mai va facilitar a les dones a que es dediquessin a les mateixes activitats que als homes de la mateixa classe social.

Pel que fa a les dones romanes que pertanyien a les classes baixes cal subratllar que les famílies poderoses posseïen mils d'esclaus vivint en les seves dependències. Un fet a destacar, segons l'autora és que el nombre de treballs reservats per e les esclaves era menor que el dels esclaus. La majoria de les dones no tenia cap pràctica més enllà de les tradicionals tasques de la llar, tot i que, en l'esclavitud podien treballar com a filadores, teixidores, sastres, ames de cria, ajudantes de cuina i criades en general(Pomeroy,1999:214).

L'últim apartat que tractava Pomeroy és el del paper de les dones en la religió dels romans. D'entrada, la religió romana era de dos classes. Per una banda, hi havia els cultes autòctons que mantenien l'Estat i eren mantinguts per aquest i, per l'altra, existien els cultes orientals importats. Segons Pomeroy, els romans tenien festivals reservats a les dones, religions místiques com les d'Eleusis i per altra banda molts cultes que tenien que ser mantinguts per tal d'evitar la còlera d'una deessa menystinguda. Vesta en aquest cas era la deessa de la llar, tant públic com familiar:

“Ya que una virgen no pertenece a ningún hombre, podía encarnar a la colectividad, a la ciudad: podía pertenecer a todos. Así las hijas jóvenes de los primeros reyes romanos cuidaban del hogar real del que probablemente se derivó el culto estatal a Vesta”(Pomeroy,1999:234).

En els inicis de Roma només hi havia un Vestal servint a al vegada, ja que, les mares potencials no podien reservar-se per al servei religiós. Cal destacar per últim que tot i que les vides de les Vestals estaven molt regulades, en alguns aspectes eren les dones més emancipades de Roma, doncs, entre els privilegis dels que gaudien les Vestals podia observar-se l'existència d'un major grau de llibertat en comparació amb les restriccions que s'imposaven a les dones corrents:

“Eran las únicas mujeres a las que se le permitía conducir por la ciudad de Roma en un “Carpentum”, u carruaje de dos ruedas, que confería un estatus elevado a su ocupante. Como los magistrados, sacerdotes y hombres con ciertas distinciones, eran precedidas en las calles por un “lictor”(ayudante) que despejaba el camino ante ellas”(Pomeroy,1999:237)

Cal assenyalar, però, que l'obra de Pomeroy tot i haver estat el primer estudi de les dones en l'antiguitat des d'una perspectiva històrica contenia alguns errors, com per exemple en les confusions en les datacions d'alguns esdeveniments i amb les biografies dels personatges fruit de l'afany per abastir un tema ambiciós, molt extens i sense un model previ(Borderías,2006:74). Tanmateix, el llibre de Pomeroy va significar un gir en el model historiogràfic d'aquell context en que la història contributiva va donar pas a la nova història de les dones, format majoritàriament per historiadores involucrades en la causa feminista i influenciades per la història social que centraren un nou debat que tenia com a objectiu cercar el perquè del vuit de les dones i la seva discriminació. L'obra de Pomeroy ràpid va influenciar a diversos estudiosos, sobretot als que pertanyien a la història social i a tots aquells i aquelles que simpatitzaven amb el corrent feminista que irrompia en aquell mateix context i, en el pas dels anys ràpid es va convertir en una obra de referència per als estudiosos de les dones en l'antiguitat.

5. LA IRRUPCIÓ DELS ESTUDIS ALS ANYS 80

No fou fins a la dècada dels anys vuitanta quan els historiadors i historiadores s'apoderaren realment de la temàtica de la dona aportant noves problemàtiques i camps d'investigació diversificats. En aquesta dècada fou quan es donà la vertadera irrupció de les publicacions que tractaven sobre la situació de la dona en l'antiguitat clàssica. Durant aquest període la història de la temàtica de la dona ja no estava marginada, doncs, va començar des de llavors a sorgir noves aportacions que acabarien convertint la dona en un camp ja establert dins la historiografia.

5.1. Les aportacions d'Eva Cantarella i Claude Mossé

Ja al 1981, la historiadora italiana Eva Cantarella publicava *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*¹¹, que tractava temes com el matriarcat, l'exclusió de la dona dins la societat o la misogínia. Segons Cantarella, tot i que, observar la vida i seguir les vicissituds de com els grecs i els romans s'organitzaven socialment no podia ajudar a revelar el moment en que la va sorgir la divisió dels rols entre generes, sí que podia dir-nos el moment en que aquesta divisió es va teoritzar i va portar a veure-la com un fet cultural, com una conseqüència d'una diferència biològica, automàticament traduïda en inferioritat de la dona. En les primeres pàgines de la seva introducció Cantarella destacava que la seva obra no pretenia reconstruir la història interna de la dona en l'antiga Grècia i Roma sinó únicament a destacar alguns moments i aspectes d'aquesta història. Per a fer realitzar tal objectiu l'autora alertava del problema de la metodologia, doncs, no es fàcil escriure una història de les dones quan és sap que "una storiografia da sempre attenta alla politica, agli avvenimenti, alle date e ai grandi personaggi ha cancellato il loro passaggio, conservando al più il ricordo di alcuni personaggi, la cui vita fu eccezionale è stato il loro ingresso nella storia(Cantarella,2015:18). El seu anàlisi estava dividit en dos grans apartats.

En la primera part estudiava la dona grega on la tesi de l'autora era que en la societat minoica la dona havia tingut una posició elevada doncs, era una societat que assignava a la dona una funcions sacerdotals:

"...la società minoica era certamente una società in cui la posizione delle donne era elevata; era una società la cui religione riconosceva come divinità suprema una divinità femminile, e assegnava alle donne funzioni sacerdotali..."(Cantarella,2015:42).

En l'època clàssica, la dona estava exclosa de la ciutat, doncs, no podia participar en les tasques polítiques i el seu paper principal era el de cuidar la llar i amb subordinació perpetua cap a l'home:

"...personalmente insoddisfacente, socialmente quasi inesistente, e giuridicamente regolata da una serie di norme che ne sancivano l'inferiorità e la perpetua subordinazione a un uomo, che prima del matrimonio era il padre, successivamente il marito, e in mancanza di questi un tutore..."(Cantarella,2015:83).

Pel que fa a l'època hel·lenística, la dona grega era, segons Cantarella, més lliure que les seves avantpassades ja que, ideològicament ja no es limitava a les seves tasques tradicionals. Algunes rebien una educació equiparable a la dels homes i fins i tot, algunes varen participar en l'àmbit polític:

¹¹ E. Cantarella, *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*, Roma, 1981. Per al present estudi he utilitzat la sisena edició publicada a Universale Economica(Saggi) el 2015.

“...in alcune zone, le donne ricevono un'educazione non diversa da quella degli uomini. Sulla scena politica appaiono personaggi femminili di rilievo....”(Cantarella,2015:145).

En la segona part, dedicada a la dona romana, la tesi de Cantarella era que en contrast amb la funció de la dona grega antiga que havia estat la de reproduir ciutadans si era lliure i la de treballar de manera servil si era esclava, la dona romana tenia un millor paper, doncs, a Roma a diferència de Grècia, la funció de la dona no es limitava al moment purament “natural” del part, la tasca de les dones era més complexa en l'organització de la comunitat i en la percepció social:

“...Delegata a educare i figli per farne dei “cittadini”, e legate a questi da un rapporto molto forte, le donne romane svolgevano un compito culturale di primaria importanza, il cui adempimento richiedeva che esse fossero in qualche misura partecipi della vita maschile e comportava il riconoscimento di una dignità mai tributata alla donna greca...”(Cantarella,2015:258).

Uns anys més tard, concretament l'any 1983, Claude Mossé escrivia un llibre que s'acabaria convertint amb el pas dels anys en una obra de referència sobre la dona grega a l'antiguitat. D'aquesta manera, la historiadora francesa demostraria al públic que els anys setanta francesos havien representat un estímul important, ja que, portaren a un augment de la investigació de la dona en els anys posteriors. Amb el títol original *La femme dans la Grèce antique*¹² l'objectiu del seu anàlisi era el d'intentar definir quin havia estat el lloc que havien ocupat les dones en la Grècia antiga.

L'autora deixava ben clar que com que, es tractava de reconstruir la condició femenina en la Grècia antiga, el seu desig era el de no separar l'estudi d'aquesta condició de les realitats socials i històriques. En l'obra alertava del gran perill que podia suposar el fet de que la història de la dona es posés al servei d'un feminisme militant degut a què aquest havia tingut un pes determinant en l'aparició dels primers estudis sobre la temàtica. Un perill que per l'autora era major per a l'estudi de les dones en època antiga, ja que, era el període de la història on la dona se'ns mostrava més marginada, ja que, estava exclosa especialment de les dos activitats fonamentals en la vida de l'home grec o roma: la política i la guerra(Mossé,1990:9).

El seu estudi es dividia en dos grans blocs amb un total de cinc capítols. La primera part, referent a la condició femenina, analitzava, per una banda, el paper de la dona dins la societat homèrica, relegada a l'esfera de l'*oikos* que era clau per entendre el lloc de les dones en el sector de la població i, per l'altra, el rol que havia dut a terme la dona en la ciutat durant l'època arcaica i clàssica. A partir de l'anàlisi de les esposes dels herois que s'enfrontaren a la guerra de Troia com Penèlope, Helena, Hècuba, entre altres Mossé conclouïa que en la societat homèrica es podien establir dos grups de dones socialment diferenciades: per una banda, les dones o les filles dels herois i, per l'altra, les criades conclouent que solament les esposes dels herois eren les úniques que complien la triple funció de ser esposes, reines i senyores de la llar(Mossé,1990:18).

Pel que fa al rol de la dona a la ciutat en època arcaica l'autora destacava que aquestes continuaven tenint el paper de sempre, el de ser vigilant de la llar domèstica i encarregades d'assegurar per mitjà de la procreació la reproducció de la comunitat(Mossé,1990:48). Per últim, l'autora es qüestiona quina fou la condició de la dona en l'Atenes clàssica, és a dir, en la ciutat que va dominar el món grec política i militarment durant dos segles i que es va convertir en el centre indiscutible de la vida intel·lectual i artística del món grec. Mossé esmentava que la primera paraula que defineix la dona atenenca és la de “menor” a l'hora d'intentar definir jurídicament la

¹² C.Mossé, *La femme dans la Grèce Antique*, Albin Michel, Paris, 1983. La primera edició espanyola es publicà 1990 Editada per Nerea. Amb deu anys, el llibre va ser editat quatre vegades fet que demostra l'èxit que va aconseguir sembrar al territori espanyol. L'edició que jo utilitzaré és la primera que es feu a l'editorial Nerea el 1990.

situació de la dona atenenca, doncs, durant tota la seva vida necessita del control d'un tutor:

"...La mujer ateniense ciertamente es una eterna menor, y esta minoría se refuerza con la necesidad que tiene de un tutor, un kyros, durante toda su vida: primero de su padre, después de su esposo, y si éste muere antes que ella, su hijo, o su pariente más cercano en caso de ausencia de su hijo..."(Mossé,1990:55).

A més, la idea d'una dona soltera independent i administradora dels seus propis béns era inconcebible, doncs, la seva tasca principal era la d'assegurar el matrimoni que era la única possibilitat de la dona per integrar-se en la vida cívica i per a poder procrear fills legítims destinats a heretar la fortuna paterna:

"...La finalidad del matrimonio era la procreación de hijos legítimos destinados a heredar la fortuna paterna. Por consiguiente estaba estrechamente vinculado al régimen de la propiedad y de la sucesión de los bienes patrimoniales..."(Mossé,1990:56).

És força interessant també l'apartat que dedicava l'autora a les dones espartanes on assegurava que, a diferència de les altres dones gregues, vivien més de cara a l'exterior i practicaven gairebé els mateixos rols que els seus homes, ja que, s'entrenaven per a les carreres i per a la lluita, en les que rivalitzaven amb els homes, doncs, les seves característiques físiques eren iguals que la d'ells(Mossé,1990:88).

En la segona part Mossé introduïa un estudi sobre les representacions de la dona en el món imaginari dels grecs en la que recorrent a través de la literatura grega tractava temàtiques com l'estirp de la dona, el teatre i la dona en la societat utòpica. L'autora subratllava, en aquest segon bloc, que Atenes fou també en el segle v a.C. l'escenari del naixement d'una invenció genial, com fou el teatre que si bé en els seus inicis fou una manifestació més del culte a Dionís, aviat va desenvolupar-se i va convertir-se en un dels modes d'expressió més característics de la ciutat. Un teatre que va oferir una àmplia galeria de personatges femenins, els quals, no es podia oblidar que els seus papers foren desenvolupats per homes(Mossé,1990:115). En l'apartat del teatre l'autora mencionava que les representacions de la dona es quedaven anquilosades en la tradició que s'havia elaborat en els inicis de la història de la ciutat grega:

"...dedicada exclusivamente a las tareas domésticas, excluida de las decisiones políticas, inferior al hombre tanto en el terreno moral como en el intelectual, llena de vicios específicamente femeninos como la astucia, la mentira, la embriaguez, una sensualidad exacerbada: así se nos muestra la mujer griega a través de la poesía, el teatro, el discurso político o jurídico..."(Mossé,1990:153).

Després d'haver recorregut a través de la literatura grega Mossé conclouïa, sobre la condició de la dona grega i a la forma en que els mateixos grecs percebien aquesta condició que la dona només tenia una tasca essencial com era la de reproduir i cuidar la llar, doncs, en general:

"el mundo antiguo griego es ante todo un mundo de Hombres y la vida pública del hombre griego se mueve entre dos polos, la guerra y la política"(Mossé,1990:155).

Arribant a la meitat de la dècada dels anys vuitanta, deu anys més tard a aquella reflexió de Michelle Perrot Fabienne Bock i Pauline Schmidt sobre si les dones tenien una història, s'organitzava el 1984 un col·loqui a Saint Maximin on aquesta vegada Michelle Perrot, que influenciada pel moviment feminista es dedicava des de feia temps a la investigació acadèmica per a comprendre quin havia estat el paper de les dones en la història. Perrot deixava a l'aire una altra pregunta: *Une histoire des femmes est-elle*

possible?¹³ Aquesta nova qüestió va tornar a influir a nous investigadors i investigadores que ven aviat respongueren amb noves aportacions sobre l'estudi de les dones. Cal destacar, que al 1985 George Duby i Philippe Ariès publicaven *Histoire de la vie privée*¹⁴ un recull de cinc volums que seguia les pautes de la “nova història” que havia pres força en la dècada anterior i que ara portava a la publicació de noves temàtiques com la vida privada que resultava un aspecte fonamental per a poder entendre la història dels homes i les dones en general.

A més, en aquests anys va començar a veure's la importància que havia generat l'obra de Sarah Pomeroy en l'estudi de les dones en el període clàssic. La seva obra havia influenciat de tal manera que va inspirar al títol d'un article de P. Culham *Ten years after Pomeroy: studies of the image and reality of women in antiquity*¹⁵ una anàlisi que feia un balanç general sobre la temàtica de la dona en l'antiguitat i on Culham lamentava el fet de que els investigadors posteriors a Pomeroy no havien prestat prou atenció a la historiadora americana en el fet d'utilitzar les fonts literàries i culpava als estudiosos del període clàssic de ser els responsables de “liable to mistake the study of a unique, male-authored text for the study of a culture”¹⁶.

5.2. Gerda Lerner: la tesis sobre la “creación del patriarcado”

Si hi va haver una obra, en aquesta època que va tenir molta repercussió entre les historiadores de la dona fou *The Creation of Patriarchy*¹⁷ de la historiadora nord-americana Gerda Lerner que s'interessà per estudiar l'origen del patriarcat. En el seu estudi, l'autora ja alertava en la introducció que la major part de les obres teòriques del feminisme modern, eren ahistòriques i havien descuidat els estudis històrics feministes, un fet que podia ser normal en els primers moments de l'onada del feminisme quan no es sabia gairebé res sobre les dones, però en els anys vuitanta quan ja hi havia abundància d'excel·lents treballs especialitzats en la història no era normal que continués havent tal distància entre el saber històric i la crítica feminista (Lerner, 1990:19). A diferència dels estudis anteriors, que centraven la seva anàlisi en explicar la dona com una víctima dins la història, Lerner va estudiar el procés de la creació del patriarcat on intentava respondre a noves qüestions, tant importants com quins eren les definicions i els conceptes que es necessitaven per a explicar la relació única i aïllada de les dones amb el procés històric, amb la elaboració de la història i la interpretació del propi passat o que era el que explicaria la complexitat històrica de les dones per a mantenir el sistema patriarcal que les sotmetia generació darrera generació als seus fills i filles. A la segona qüestió l'autora destacava que homes i dones són biològicament diferents però que els valors i les implicacions basades en aquesta diferència són conseqüència de la cultura. Doncs, les diferències entre homes i dones haurien estat conseqüència de la història particular de les dones que és essencialment diferent a la dels homes degut a la subordinació femenina als homes, prèvia a la civilització i al rebuig d'una història de les dones:

“...El pensamiento patriarcal ha oscurecido y olvidado la existencia de una historia de las mujeres, hecho que ha afectado enormemente a la psicología tanto femenina como masculina...” (Lerner, 1990:22,23).

L'objectiu de Lerner era el de seguir per mitjà de les evidències històriques el desenvolupament de les principals idees, símbols i metàfores a través dels quals, les

¹³ Les reflexions del col·loqui van portar a la publicació del llibre l'any 1984: Perrot, M. *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Rivages, Marsella, 1984.

¹⁴ G. Duby; P. Ariès, *Histoire de la vie privée*, Seuil, Paris, 1985.

¹⁵ P. Culham, *Ten years after Pomeroy: studies of the image and reality of women in antiquity*. In M. Skinner (ed.) *Recusing Creusa: New Methodological Approaches to Women in Antiquity*. *Helios* 13.2: 9-30, 1986.

¹⁶ Sobre l'anàlisi de Culham veure S. Murnaghan, “Tragic Realities: Fictional Women and the Writing of Ancient History”. Dins: *EuGeStA*, nº5, 2015, p.180.

¹⁷ G. Lerner, *The creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Nova York, 1986. Per al present treball utilitzaré la versió castellana: G. Lerner, *La creación del patriarcado*, Editorial Crítica, Barcelona, 1990.

relacions de gènere patriarcals quedaren incorporades a la civilització oriental. D'entrada, l'autora afirmava que el període de la formació del patriarcat no va sorgir de repent sinó que fou un procés que es va desenvolupar en el transcurs de gairebé 2.500 anys des d'aproximadament el 3100 al 600 a.C.(Lerner,1990:25). Les tesis que plantejava Lerner en el seu estudi eren les següents¹⁸:

1.L'apropiació per part dels homes de la capacitat sexual i reproductiva de les dones va ocórrer abans de la formació de la propietat privada i de la societat de classes. 2. Els estats arcaics s'organitzaven com un patriarcat doncs des dels orígens l'Estat tenia com a interès mantenir la família patriarcal. 3. Els homes varen aprendre a dominar altres pobles gràcies a la pràctica que ja tenien de dominar a les dones del seu mateix grup. 4. La subordinació sexual de les dones va quedar institucionalitzada en els primers codis jurídics i la impulsats pel poder totalitari de l'Estat. 5. Entre els homes la classe està basada en la relació amb els mitjans de producció: qui posseïa els béns de producció dominava als que no els posseïen. 6. Molt després de que les dones es trobessin sexual i econòmicament subordinades als homes, encara desenvolupaven un paper actiu i respectat a l'intervenir entre els humans i els deus en la seva qualitat de sacerdotesses, vidents, endevinaires i curanderes. 7. El derrocament d'aquestes deesses poderoses i la seva substitució per un deu dominant es dona en la majoria de societats del Pròxim Orient després de la consolidació d'una monarquia forta i imperialista. 8. El ressorgiment del monoteisme hebreu suposarà un atac als nombrosos cultes de les diverses deesses de la fertilitat. 9. Amb l'establiment de la comunitat de l'aliança, el simbolisme bàsic, i el contacte real entre Deu i la humanitat donen per fet la posició subordinada de les dones. 10. Aquesta devaluació simbòlica de les dones en relació amb el diví passa a ser una de les metàfores de base de la civilització occidental.

5.3. 1988: Una fita important: L'obra de B. Anderson i J. P. Zinsser *Historia de las mujeres: Una història pròpia*.

Als últims anys de la dècada dels anys vuitanta, més concretament al 1988 es publicava una obra que es convertiria en el pas dels anys en una de les millors síntesis sobre la història de les dones a Europa i que demostrava que aquesta etapa de la historiografia de la dona era la que havia representat la vertadera irrupció sobre la temàtica. L'obra en qüestió fou *A history of their own. Women in Europe from Prehistory to the Present*¹⁹ dirigida per Bonnie Anderson i Judith Zinsser que al cap de tres anys es traduïa a Espanya amb el títol de *Historia de las mujeres. Una història pròpia*²⁰. Els autors escrivien una història narrativa a partir de qüestions tant essencials com què havia fet la dona mentre es desenvolupava la "història" que la exclouia, com havien viscut, què motivava les seves accions i determinava les seves actituds o en quines tasques ocupava els seus dies entre altres. A partir d'aquestes qüestions intentaven reconstruir el paper que havien desenvolupat les dones des de la prehistòria fins als nostres dies deixant una tesi que va marcar les properes investigacions sobre la temàtica: "el sexo ha sido el factor más importante que ha configurado la vida de las mujeres europeas"(Anderson, Zinsser, 1991:13). Doncs per les autores, a diferència dels homes, que havien estat dividits per classes, nacions o èpoques històriques, les dones tradicionalment havien estat considerades, davant de tot, dones, com una categoria d'éssers diferent.

¹⁸ Veure G. Lerner, *La formación...*, p.25-27.

¹⁹ B. Anderson; Judith Zinsser, *A history of their own. Women in Europe from Prehistory to the Present*, Harper & Row, New York, 1988.

²⁰ L'edició espanyola és la que utilitzo per al present treball: B. Anderson; Judith Zinsser *Historia de las Mujeres. Una historia pròpia*, Editorial Crítica, Barcelona, 1991.

El període antic era analitzat en el volum I on els autors destacaven que abans de l'arribada del cristianisme, el rol de les dones variava de manera important dins de les diferents cultures:

“...Entre los griegos del siglo V a.C. contrastaba la limitada vida de las esposas atenienses con la vida más libre de las mujeres espartanas. Una rica matrona romana del siglo I, capaz de realizar transacciones de negocios sin custodia masculina, presentaba pocas semejanzas con su esclava. Una mujer judía de la cosmopolita Alejandría del siglo II tenía poco en común con su homóloga bíblica en la Judea pastoral de un milenio antes...”(Anderson;Zinsser,1991:48).

Segons Anderson i Zinsser les dones d'aquestes primeres cultures havien estat excloses dels poders públics, que estaven reservats als homes. Sense deixar de banda la tesi que el sexe havia estat el factor que hauria configurat la vida de les dones destacaven que les dones eren classificades principalment per la seva activitat amb els homes en la que podien haver estat considerades, segons les seves activitats, com bones o dolentes:

“...Una buena hija era una hija virginal. Cuando perdía su virginidad, se convertía en una esposa- mujer sexualmente activa buena- o en una prostituta- una mujer sexualmente activa mala. Una esposa tenía relaciones sexuales sólo con un hombre, lo que la definía como casta; una prostituta con varios, lo que la definía como lasciva...”(Anderson; Zinsser,1991:56).

Com hem pogut veure amb les primeres publicacions de les obres sobre la dona com les de Sarah Pomeroy, Eva Cantarella o Claude Mossé avançaven els primers estudis seriosos sobre les dones, sobretot dins l'esfera dels Estats Units i França, que com hem vist eren bàsicament publicats per les pròpies dones, la majoria d'elles implicades amb la causa feminista i on predominava la teoria “victimista” de la història de la dona que s'estudiava com un ésser inferior dins una societat marcadament patriarcal. Les noves aportacions dels anys vuitanta introduïren la noció de gènere que esdevindria la categoria d'anàlisi de la historiografia feminista i que en les dècades posteriors ompliria un llarg debat historiogràfic. Al mateix temps, fou durant aquesta dècada quan la història de la dona es va allunyar de la política, a la qual anava lligada des del seu naixement. La creació de la història de les dones com a matèria acadèmica implicava una evolució des del feminisme a les dones, al gènere. Així, segons Joan Scott la història de la dona va passar de la política a la història especialitzada, a l'anàlisi, ja que, la volta del gènere femení en la dècada de 1980 va suposar una ruptura definitiva amb la política donant lloc així al camp de la història de les dones a centrar-se en si mateixa, doncs, “el género es aparentemente un término neutro, desprovisto de propósitos ideológicos inmediatos”(Scott,1993:60).

6. ELS ANYS 90: LA CULMINACIÓ DELS ESTUDIS

6.1. La consolidació del “gènere” com a tendència d’estudi

“...Éste no es un libro sobre las mujeres, a pesar de que trata con frecuencia de las mujeres griegas mucho antes de que los últimos capítulos se consagren a estudiar ciertas figuras femeninas paradójicas. Es un libro acerca del hombre o acerca de lo femenino...”(Loroux,1990:9)

Així era com començava, l’any 1990, l’hel·lenista francesa Nicole Loroux la seva obra *Las experiencias de Tiresias. Lo masculino y lo femenino*²¹. Un estudi on l’autora reflexionava, a partir d’un personatge de l’antiga Grècia, en aquest cas Tiresias, sobre “lo femenino” i “lo masculino”. L’obra demostrava la implicació pel terme “gènere” per part de les investigadores i investigadors durant aquests anys. Doncs, en moltes de les obres que s’escriviren durant aquell context no predominava ja la teoria de la “victimització” de la dona en la història, és a dir, aquella teoria que analitzava a la dona com un ésser inferior dins una societat marcadament patriarcal, sinó que irrompia amb força l’estudi de la dona des de la perspectiva del “gènere”, és a dir, la dona com un objecte actiu equiparable a l’home.

El mateix any, la publicació d’un altre estudi demostrava aquest fet. L’obra en qüestió era *Gender Trouble. Feminism and the subjection of identity* de la feminista Judith Butler on criticava all moviment feminista a l’hora de definir el gènere:

“...Contemporary feminist debates over the meanings of gender lead time and again to a certain sense of trouble, as if the indeterminacy of gender might eventually culminate in the failure of feminism...”(Butler,1990:XXVII).

Un any més tard Gisela Bock escrivia un article²² on plantejava aquest fet i evidenciava que moltes investigadores es preocupaven per escriure una història de les dones més lligada a la relació entre els sexes i no pas des d’una perspectiva de gènere independent:

“...la historia de las mujeres sólo puede ser comprendida en plural, no en singular, pero su variedad existe en el contexto de la compleja historia de la totalidad del sexo femenino. La historia de las mujeres ha hecho uso de todos los métodos y enfoques de que disponen los historiadores, con inclusión de la biografía, la historia cultural, antropología, económica y política, la historia de las mentalidades y de las ideas, la historia de tradición oral y los métodos preferidos de la historia social, tales como el estudio de la movilidad, de la demografía histórica y de la historia de la familia...”(Bock,1991:57).

La primera gran obra d’aquesta època venia de la mà de George Duby i Michelle Perrot que publicaven *Historie des femmes en Occident*²³ que es transformaria en el pas del anys en un dels seus estudis més influents. Aquesta obra era una resposta a la pregunta que havia plantejat la mateixa Michelle Perrot uns anys més tard, al 1984 sobre si era possible escriure una història de la dona i, a més demostrava una vegada més que l’escola dels *Annals* continuava preocupant-se per incloure a les dones en els seus estudis. Estructurada en cinc volums, reunia un estudi sobre les dones a occident des de l’antiguitat fins al segle xx. L’obra s’encabia en les noves perspectives que havien sorgit durant el context dels anys vuitanta que centraven les preocupacions en el gènere

²¹ N. Loroux, *Las experiencias de Tiresias. Lo masculino y lo femenino*, Acantilado, Barcelona, 2004. L’obra original es publicà l’any 1990 a Editions Gallimard.

²² G. Bock, “la historia de las mujeres y la historia del género: Aspectos de un debate internacional”. Dins *Historia social*, 9, Universidad de Valencia, Instituto de historia social, 55-77, 1991.

²³ G.Dubby.; M. Perrot, *Historia de las mujeres en Occidente*, Taurus Ediciones, Madrid,1991.

que Perrot ho definia com “las relaciones entre los sexos, inscriptas no en la eternidad de una naturaleza inhallable, sino producto de una construcción social que es lo que precisamente importa desconstruir”(Duby; Perrot, 1991:13). El volum dedicat al període antic estava dirigit per Pauline Schmitt Pantel i tractava temes com els models femenins en el món antic, els rituals col·lectius i les pràctiques de les dones. En la introducció del volum Pantel deixava clar aquesta finalitat d’escriure una història de les dones unida a la dels homes, doncs, l’objectiu era provar que no hi havia més que una sola i única virtut, igualment vàlida per a les dones i per als homes i el millor mitjà per reconèixer en què es diferenciava i en que s’assemblava la virtut dels homes i la de les dones consistia “en comparar la vida y los actos de unos y otras, como se haría si se tratase de las obras de un arte importante(Pantel,1991:19).

Jonh K. Evans que el mateix any havia introduït noves temàtiques per a l’estudi de les dones en l’antiga Roma en el seu estudi *War, Women and Children in ancient Rome*²⁴, destacava també, ja en les primeres pàgines del seu anàlisi que, tot i que, durant els últims anys hi havia hagut un creixement notable de les investigacions sobre la dones, la història de la dona a l’antiguitat s’havia tractat com un tema discret, amb falta d’integració de la història de la dona en el teixit de la història antiga en general. Segons l’autor, aquesta deficiència era especialment evident en la historia de roma on l’última dècada havia vist la publicació d’un gran nombre de llibres dedicats a la dona romana, però tots aquests treballs tenien una cosa en comú, estaven separats de les qüestions d’interès de la comunitat d’historiadors que estudiaven la política i la societat de roma(Evans,1991:10). L’objectiu principal de l’obra de Evans era redreçar aquesta deficiència. Evans analitzava en el seu estudi tant les dones de l’elit com les treballadores, tant les dones del camp com les de la ciutat i fixava la seva tesi en que una societat patriarcal tan rígidament com Roma no podia envia tants homes durant tant temps a les guerres de conquesta sense tenir una severa erosió de les institucions que mantenien les dones i els nens en esclavitud:

“...so rigidly patriarchal a society as Rome of the twelve tables could not send hundreds of thousands of men abroad to prosecute wars of conquest that went on virtually without interruption for the last two hundred years of the republic's existence without inviting severe erosion of the institutions that kept women and children in thrall...”(Evans,1991:10).

A mitjans dels anys noranta Sarah Pomeroy tornava en escena amb la publicació de *Women in the Clasical World. Image and text*²⁵. Aquest cop juntament amb altres investigadores de talla reconeguda com Elaine Fantham, Helene Peet o Natalie Boymel escrivia una obra en la que es reunien una gran quantitat de materials com la pintura dels vasos, representacions artístiques, poesia, la legislació, epopeies històriques i inclús els adornaments de les dones i monedes antigues. El llibre estava estructurat en dos grans blocs, el primer analitzava la dona en el món grec amb capítols que tractaven l’elogi i la censura de la dona al mon arcaic, el rol de les dones espartanes dins una societat guerrera, les heroïnes i les mestresses de casa, el paper destacat de les amazones, les dones dins el món cosmopolita del període hel·lenístic i la medicina. El segon per la seva banda, tractava el paper de la dona en el món romà, amb temes com la dona orgullosa en els primers anys de Roma, el rol de les dones etrusques, les diferències entre les dones aristocràtiques i les dones treballadores en la rica societat de la república, “la dona nova”, la família i la sexualitat en el temps d’August i les dones de Pompeia. L’objectiu del llibre era el de reunir conjuntament evidències visuals, escrites i arqueològiques de la vida de les dones en l’antiguitat clàssica, tot i que tal com destaquen les autores la història rarament proveeix aquestes tres evidències(Fantham et al, 1994:7). Un fet per tant, que feia encara més complicada dur a terme la tasca proposada per les autores.

²⁴ John K. Evans, *War, Women and Children in ancient Rome*, Routledge, Champman & Hall, 1991.

²⁵ Fantham et al., *Women in the Clasical World. Image and text*, Oxford University Press, New York, 1994.

Sue Blundell escrivia l'any 1995 *Women in ancient Greece*²⁶ una obra que estava destinada com moltes altres escrites fins llavors a omplir el buit que haurien d'haver ocupat les dones i la seva relació amb els homes, en les històries de l'antiga Grècia. L'estudi tenia dos objectius principals. Per una banda, estudiar la realitat social de la dona grega i, per l'altra, analitzar el seu lloc en la literatura i en les representacions visuals(Blundell,1995:11). A partir d'evidències antigues com pintures, estàtues o gots Blundell demostrava que les dones de l'antiga Grècia havien estat excloses de qualsevol funció pública, però algunes havien pogut participar en alguns àmbits com l'art o l'escriptura com el cas de Safo que segons Blundell la seva poesia havia estat molt admirada en el món antic(Blundell,1995:83). L'obra tractava temes com les dones en els poemes d'Homer, la dona en la ciutat clàssica, el seu paper en la religió, la dona en les lleis atenènques o els casos particulars de les dones d'Esparta i Gortina que com assenyalava Blundell eren els dos únics estats grecs a part d'Atenes del qual es posseïa informació detallada sobre el paper de les dones i on també aquestes gaudien de més llibertat que en cap altre territori de l'antiga Grècia:

"...In both states the legal and social position of women appears in some respects to have been very different from what it was in Athens. Both, however, possessed unusual social institutions, and it cannot be assumed that the rights which they extended to women were matched in other parts of Greece. While Classical Athens may have been unusually repressive in its treatment of women, Sparta and Gortyn may have been unusually liberal..."(Blundell1995:150).

El mateix any Barbara Levick i Richard Hawley editaven un llibre on aportaven noves avaluacions sobre la dona a l'antiguitat amb estudis d'alguns dels experts consolidats en aquest camp. L'obra es titulava *Women in antiquity. New assessments*²⁷ i el seu objectiu era el de reavaluar el paper de les dones en diversos contextos i àrees, tals com el període arcaic o la literatura grega clàssica, el culte imperial romà, la política, la medicina antiga i el cristianisme primitiu. Aquest estudi donava a conèixer els canvis que s'havien produït durant els últims anys en els estudis de la dona, com el desplaçament cap als "estudis de gènere", doncs, molts estudis tractaven explícitament de la transformació que s'havia produït en els últims decennis des de que els erudits varen començar a interessar-se per l'estudi de les dones i el gènere en l'antiguitat(Hawley;Levick,1995:XIII) Era una prova més que evident que alguns autors es preocupaven per avaluar i revisar els estudis del gènere que, durant les últimes dècades havia experimentat un ràpid i ampli desenvolupament.

Amb la publicació de l'obra *Pasado Próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpica*²⁸, Eva Catarella tornava a entrar en escena l'any 1997 per investigar, aquesta vegada, sobre les dones romanes des dels orígens de Roma i l'època arcaica fins als inicis de l'Imperi. L'estudi analitzava la condició femenina entre la societat republicana i l'època d'August a partir de llegendes, cultes, rituals i anècdotes com històries de deesses, reines mítiques, heroïnes i dones de la vida real. El llibre es dividia en dos apartats. El primer comprenia els orígens de roma i l'època arcaica i il·lustrava la condició de les dones romanes a partir del tema del "silenci femení", que segons l'autora feia referència al silenci que els romans havien imposat a les dones ja des del mateix moment que aquets varen donar vida a l'organització ciutadana. En aquest primer apartat es comparaven els rols de les dones etrusques i sabines que foren les precedents de la dona romana. Cantarella conclouïa que les dones etrusques participaven d'una cultura social i jurídica diferent de la romana, que els garantia una dignitat considerable, una llibertat de moviments i la titularitat d'una sèrie de drets així com també la capacitat de

²⁶ S. Blundell, *Women in Ancient Greece*, Harvard University, Cambridge, 1995.

²⁷ B. Levick; R. Hawley(eds.), *Women in Antiquity. New Assessments*, Routledge, London and New York, 1995. L'estudi era una col·lecció de treballs que s'havien presentat durant la celebració d'una conferència que s'havia celebrat a Oxford el 1993 amb el títol de "la mujer en la antigüedad".

²⁸ E. Cantarella, *Pasado Próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpica*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1997.

poder-los exercir amb autonomia(Cantarella,1997:37). Per la seva banda, les dones sabines, que eren dones respectades, tot i que podien accedir a alguns esdeveniments com els jocs, eren dones que estaven sotmeses als homes, exactament igual que les dones romanes i com aquestes, el seu rol en la societat era el de reproductores(Cantarella,1997:48). Per Cantarella, el prestigi de la dona en la Roma arcaica era solament un homenatge verbal vuit que no corresponia a una actitud de vertader respecte.

En la segona part, s'analitzava els canvis que s'havien produït en la condició femenina arribats els segles de la República i els anys de l'imperi d'August en que la dona va aconseguir segons Cantarella una certa llibertat de paraula degut a una sèrie de canvis que es produïren en aquests segles. La tesi principal de la que concloïa l'autora era que la situació de la dona romana va estar implicada per la consecució d'un acord tàcit entre els dos sexes que no havia garantit una igualtat de drets però tampoc significava una opressió de l'un a l'altre doncs, era com un model basat en uns beneficis recíprocs per als dos sexes:

“...Un modelo de relación basado en los recíprocos beneficios que obtenían las partes del acuerdo contraído tácitamente, y que garantizaba a las mujeres compensaciones lógicamente satisfactorias...”(Cantarella,1997:297).

Durant els últims anys d'aquesta dècada, al novembre de 1997, s'organitzava un altre col·loqui celebrat a Rouen on la destacada historiadora Michelle Perrot tornava a deixar una reflexió en escena, acompanyada aquest cop per altres investigadores destacades com Nicole Edelman o Gabrielle Houbre on aquest cop plantejaven una altra qüestió provocadora: “L'histoire sans des femmes est-elle possible?. El col·loqui es va un any més tard amb el mateix títol *L'Histoire sans femmes est-elle possible?*²⁹ i estava dirigit per Anne-Marie Sohn i Françoise Thelamon. Aquesta nou col·loqui marcava un nou punt de referència en la llarga marxa de la història de les dones, doncs, durant aquests anys el problema que es plantejaria per a tota disciplina era que sense les dones, tant com un objecte d'estudi com les pròpies investigadores “l'histoire bute sur des impasses conceptuelles et méthodologiques”³⁰.

7. ELS DARRERS ESTUDIS

7.1. Noves temàtiques d'estudi: dona, crim i càstig en l'antiguitat clàssica

Al llarg d'aquests primers trenta anys d'estudi de les dones s'havia generat un debat entre dos tendències d'estudi, per una banda, els investigadors o investigadores que estudiaven la dona des d'una teoria “victimista”, és a dir, com un ésser inferior dins una societat marcadament patriarcal i, per l'altra una teoria triomfalista que s'esforçava a demostrar la participació activa i constant de la dona en una àmplia gama d'activitats(Bengochea,1998:244). L'any 2005 Michelle Perrot, qui fou una de les pioneres de l'estudi de les dones a la historiografia francesa, tornava a l'escena publicant una magnífica obra a la que va posar com a títol *mi*³¹ *història de las mujeres*³². La

²⁹ A. M. Sohn; F. Thelamon, *L'Histoire sans femmes est-elle possible?*, Perrin, París, 1998.

³⁰ Veure la reflexió de Cécile Dauphin, « Anne-Marie SOHN et Françoise THELAMON (dir.), L'Histoire sans les femmes est-elle possible ?, Paris, Perrin, 1998. », *Clio. Femmes, Genre, Histoire* [En ligne], 19 | 2004.

³¹ L'autora assenyala, ja en les primeres pàgines del seu llibre que, tot i que, s'introduïa el possessiu “mi” en el títol de l'obra aquesta història de les dones no “era mi historia de las mujeres. Este posesivo no implica ninguna propiedad”(Perrot,2005:8).

³² M. Perrot, *Mon histoire des femmes*, Éditions du Seuil, Paris, 2006. Per al present treball utilitzo l'edició publicada a Fondo de Cultura económica de Argentina, Buenos Aires, 2008.

historiadora francesa, que havia arribat a la història de les dones a partir de la influència que havia rebut durant els anys setanta amb esdeveniments com el maig francès i el propi moviment de les dones quan era professora de la Sorbona, feia referència, ja en les primeres pàgines del llibre a aquesta metamorfosi efectuat dins el debat historiogràfic sobre la dona en l'antiguitat clàssica:

“...Empezó por una historia del cuerpo y de los roles privados para llegar a una historia de las mujeres en el espacio público de la ciudad, del trabajo, de la política de la guerra, de la creación. Empezó por una historia de las mujeres víctimas para llegar a una historia de las mujeres activas, en las múltiples interacciones que originan los cambios. Empezó por una historia de las mujeres para convertirse más precisamente en una historia del género, que insiste sobre las relaciones entre los sexos e integra la masculinidad”(Perrot, 2008:8).

Aquests últims anys, el debat sobre aquestes dos tendències d'estudi ha continuat persistent i ha introduït també noves temàtiques d'estudi, com el crim o el càstig en l'antiguitat i, fins i tot han aparegut noves tendències d'estudi, on algunes historiadores han analitzat les relacions entre els homes i les dones a l'antiga societat grecoromana des de l'estudi de la sexualitat. L'any 2005 Elisabeth Meier publicava una obra³³ on introduïa noves temàtiques per a l'estudi de les dones en l'antiguitat, com el crim o el càstig. La pròpia autora destacava en les primeres pàgines del seu treball que les dones havien estat silenciades durant la història, doncs, des d'una perspectiva feminista, destacava que el seu objectiu era “to enable the silent voices of ancient women to speak and the invisible lives of ancient women to be brought into the light”(Meier,2005:XIV). Aquesta no era una tasca fàcil, ja que, es donava una problemàtica a la que ja havien fet referència multitud d'investigadores i investigadors a l'hora d'estudiar la dona, com era el problema de les fonts. Doncs, la gran majoria de historiadors del passat eren homes fet que provocà que molta informació hagués distorsionat la mateixa història:

“enormous amounts of information have been published about the history of men and their public roles and achievements. Unfortunately, such works have distorted the history they intended to communicate”(Meier,2005:XI).

L'obra s'estructurava en tres grans parts que comprenien el període micènic i grec arcaic, la Grècia clàssica i, per últim, el període hel·lenístic on Meier es preguntava quin havia estat el rol de les dones en cada període. Per mitjà de l'anàlisi dels textos d'Homer o Hesíode Meier destacava que durant el període micènic i arcaic les dones havien comès algun delictes com l'assassinat, la traïció, l'adulteri, la falsa educació i el robatori on els crims més greus eren aquells que desafiaven l'autoritat dels homes on el pitjor de tots era el d'haver comès l'assassinat del seu marit mentre estava implicada en un assumpte d'adulteri amb un altre home:

“...Mykenian women boldly committed crimes such as murder treason, adultery and incest, false education and theft. The most serious crimes of women were those that challenged the authority of men. The worst crime a woman could commit was the murder of her husband when she was involved in an adulterous affair with another man...”(Meier,2005:27).

En el període clàssic Meier assegurava que la condició de la dona en els segles V i IV a.C. havia estat molt baixa, doncs, com havien esmentat moltes altres investigadores feministes, la dona no va tenir cap paper en la vida política de la ciutat-estat. A més, les dones que havien estat víctimes de falsa acusació de crims eren incapaces de defensar-se davant dels tribunals. En l'Atenes clàssica les dones compromeses foren sancionades. Si un home o una dona havia comès sacrilegi, traïció, assassinat, bruixeria

³³ L'obra recollia dos volums, el primer, estudiava la informació que havien deixat sobre les dones i el crim a l'antiga Mesopotàmia i Àsia Menor i, el segon, feia el mateix amb la societat grega. Aquest segon volum és el que ens interessa a nosaltres, ja que, estudiava la societat clàssica que és la que pertany a la nostra temàtica d'estudi: E. Meier, *Women, Crim and Punishment in Ancient Law and Society. Ancient Greece*, Vol. 2, Continuum, New York, 2005.

i tràfic de verí eren condemnades a mort i altres crims, com el matrimoni entre un ciutadà i un estranger o el frau eren considerats greus. Les dones eren les que en sortien més mal parades, ja que, si havien estat violades o havien comès adulteri o estaven divorciades dels seus marits no podien participar més en els festivals religiosos o altres activitats fora de la llar:

“...Women and men who committed sacrilege, treason, murder, sorcery and trafficking in poisons were condemned to death. Marriage between a citizen and a foreigner and fraud were serious crimes, for which the woman could be sold into slavery. Women who were raped or committed adultery were divorced by their husbands and could never again participate in religious festivals or other activities outside the House. ...”(Meier,2005:159,160).

En l'últim apartat on tractava el període hel·lenístic, l'autora feia especial èmfasi als assassinats comesos per les reines hel·lenístiques o contra aquestes. Meier destacava que en aquest període la vida de les dones va canviar de manera radical. Moltes dones varen migrar a les ciutats de l'imperi, doncs, varen sorgir del seu aïllament cap a la llibertat, ja que, varen adquirir drets legals on la costum de la reclusió de les dones va acabar desapareixent. A més, les dones podien tenir, durant aquest període, negocis i podien comprar i vendre béns immobles:

“...Many women migrated to the new cities of the empire, far distant from their families and cities, Women came out of seclusion, out of their houses, into freedom. Women acquired legal rights. In large cosmopolitan cities, it was impossible for men to control the minutiae of women's lives. The custom of seclusion of women was impractical in the empire and disappeared. When women married, the bride and groom, not their parents, negotiated and signed their own marriage contract. Women were free to work. Women ran businesses. They bought and sold real property, lent and borrowed money...”(Meyer,2005:235).

7.2. La dona des de l'estudi de la sexualitat al món antic

Durant els últims anys hi ha hagut un gran interès en la introducció de noves tendències d'estudi sobre la dona en el món antic. Una d'elles és la sexualitat al món antic, una temàtica que havia restat abandonada durant les últimes dècades, però que ha emergit en força durant els últims anys. L'any 2005 Marilyn Skinner publicava *Sexuality in Greek and Roman Culture*³⁴ una obra amb la finalitat “to help undergraduates engage with ancient sexuality in all its otherness”(Skinner,2005:XV). L'autora iniciava el seu estudi amb una introducció on plantejava els problemes i els enfocaments per a l'anàlisi de la sexualitat al món antic, tot afirmant que, tot i que, els antics grecs tenien paraules especialitzades per a molts temes “had none for what we mean by sexuality”, doncs per als grecs, “what was sexual was presumably limited and self-evident”(Skinner,2005:3,4). Skinner estructurava la seva obra en deu capítols, sis dels quals estaven dedicats a Grècia, des de la sexualitat en l'èpica d'Homer, fins a la “Feminine Mystique” del període hel·lenístic. Els altres quatre capítols sobre la sexualitat a Roma abastaven des de “a tale of three cultures”, és a dir, des dels primers anys de Roma fins a l'època Imperial. La pròpia autora destacava que la temàtica de les relacions sexuals a l'antiga Grècia havia estat abandonada durant les últimes dècades i que al futur s'havia de motivar als estudiosos per a investigar una qüestió tant important com les antigues nocions sexuals.

La proposta de Skinner no va quedar en va, ja que, alguns investigadors s'han preocupat per la temàtica de la sexualitat a l'antiguitat. Una dècada després de la publicació de

³⁴ M. Skinner, *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Wiley Blackwell, 2005.

Skinner un conjunt d'investigadors, entre ells Mark Masterson, Nancy Sorkin Rabinowitz i James Robson varen publicar un volum a la famosa editorial britànica Routledge titulat *Sex in antiquity. Exploring Gender and Sexuality in the ancient world*³⁵. La present obra, tenia la intenció de voler presentar nous assaigs del que s'estava estudiant en aquell moment i no pas que fossin una suma del que fins llavors s'havia publicat i estava dividida en tres grans blocs. Una primera part, que tractava Mesopotàmia i Àsia menor, la segona que estava dedicada a l'estudi dels períodes grecs i, l'última part que comprenia la història de Roma. Amb un total de trenta assaigs l'obra s'estructurava a partir de tres grans apartats. El primer tractava l'estudi de l'Antic Orient, la segona part, els períodes de l'antiga Grècia i, l'últim l'antiga Roma.

Els assaig pertanyents a la part de Grècia introduïen tot un seguit d'estudis importants sobre el gènere i la sexualitat inclosos temàtiques com l'homosexualitat, la pederàstia, la construcció del gènere, la prostitució, l'ètica sexual i la violació. Per la seva banda, els estudis referents a l'apartat tres sobre els períodes de Roma tractaven al voltant de les relacions entre persones del mateix sexe, la masculinitat i la no masculinitat i la recepció de gènere de figures femenines i de l'ètica sexual en l'antiguitat tardana(Masterson et al,2015:9)

7.3. L'actualitat no ha abandonat l'estudi de les dones en l'antiguitat clàssica: *A companion to Women in the Ancient World* i *Studing Gender in Classical Antiquity*

Cal destacar que en els darrers anys la historiografia ha seguit ambiciosa en els estudis de la dona a l'antiguitat. Aquest fet ho demostra la publicació de dos obres de gran magnitud, per una banda, un volum magnífic titulat *A companion to Women in the Ancient World*³⁶ i, per l'altra, *Studing Gender in Classical Antiquity*³⁷ un estudi dirigit per Lin Foxhall. La primera, recollia fins a trenta nou articles que tractaven temàtiques des del matriarcat en temps prehistòrics, fins a l'arribada del cristianisme, doncs, abastava una cronologia ampla, des de la prehistòria fins a l'antiguitat tardana, redactats per autores com Judith P. Hallet o Barbara Levick, expertes que com ja havíem vist havien escrit sobre les dones en l'antiguitat. Les autores alertaven ja en les primeres línies de l'estudi que si bé l'obra pionera de Sarah Pomeroy va donar llum a una nova era d'estudi sobre la dona en l'antiguitat amb un creixement espectacular d'estudis en les dècades posteriors, aquests estudis només es varen centrar en les evidències textuais fet que plantejava problemes especials per a l'estudi de la dona:

"...These fields, however, have historically been split between textual and material evidence, a divide that poses special problems for the study of women. The ancient materials on women pose further interpretive challenges because of unexamined biases in both the sources themselves and in traditional scholarship on the subject, inherited from the nineteenth century. Methodology thus becomes a primary issue in the study of these materials: inherent biases in the materials mean that what we read and see cannot be taken at face value..."(James; Dillon,2012:1)

És per aquest motiu que L. James i S. Dillon decidissin reunir en aquesta obra, els avenços metodològics, des de l'estudi de Pomeroy, produint un volum amb un enfocament integrat, interdisciplinari que aportava materials i evidències visuals, juntament amb les evidències textuais aplicades de manera articulada als estudis d'alguns erudits que ja s'havien establert. Cal assenyalar que les autores que

³⁵ M. Masterson et al.(eds.), *Sex in Antiquity*, Routledge, London and New York, 2015.

³⁶ S.L. James; S. Dillon(eds.), *A companion to Women in the Ancient World*, Malden, MA; Oxford; Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.

³⁷ L. Foxhall, *Studing Gender in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, 2013.

participaven en el volum pertanyien majoritàriament a centres nord-americans o canadencs on pràcticament no hi havia presència europea, un fet força curiós, ja que, igual com fou en els Estats Units on sorgiren els primers estudis històrics sobre la dona a les societats antigues, també fou allí on es publicà la que ha estat una de les obres més importants i ambicioses fins al moment i que demostra clarament el reconeixement de la història de les dones i/o de gènere entre els especialistes de l'antiguitat en els ambients anglosaxons(Cid,2014:33).

Per la seva part, en la segona obra Lin Foxhall, estudia a partir de temes tant rellevants en la història antiga com la llar, la demografia, els organismes, la riquesa, l'espai i per últim la religió, el gènere a l'Antiguitat clàssica, que com destacava el propi autor "is a huge and complex topic, crossing a wide range of disciplinary domains, and it would be impossible to explore it here in depth"(Foxhall,2013:1). Degut a la dificultat que comporta el terme gènere Foxhall introdueix una breu història dels enfocaments del gènere a l'antiguitat clàssica amb una visió general per mostrar que el gènere exigeix un marc teòric. La tesi principal de l'estudi es centrava en que el gènere era un dels atributs més importants que utilitzaven els grecs i els romans a l'hora de crear jerarquies, particions i fronteres en formes específiques, ja que, per als grecs i els romans "gender was central to thought, behaviour, social conventions, politics, economics and ideals"(Foxhall,2013:159).

8.LA HISTORIOGRAFIA ESPANYOLA DE LA DONA

8.1.Els anys 80: uns inicis amb retard

Si ens apropem en el cas espanyol, els primers estudis que tractaren la temàtica de la dona es van produir amb un cert "retard" respecte a l'àmbit europeu i americà. Si bé els inicis de la història de les dones a Espanya es donaren als anys 70 del segle passat, s'hauria d'esperar una dècada més tard, en paraules de Mary Nash durant l'anomenada segona etapa del desenvolupament de la Història de les Dones que s'inicià en la dècada dels 80, per a poder trobar els primers estudis que tractaren la dona en el període antic(Nash,1991:140). Aquest retard s'explicava en bona part pel fenomen del franquisme que havia frenat el progrés intel·lectual i, en conseqüència havia provocat una tardança en la mateixa renovació de la historiografia espanyola durant el segle xx. Fou al 1975, quan l'ONU va declarar el primer Any Internacional de la Dona, on s'obria el Decenni de les Nacions Unides per a la Dona i quan a es deixava enrere la dictadura espanyola per obrir l'etapa de la Transició, un context que explicaria aquest "retard". Una renovació que va venir per la lluita dels moviments feministes que s'integraven i venien col·laborant en l'oposició al règim franquista, doncs aprofitaren la situació internacional per donar-se a conèixer amb diverses activitats com les *Jornadas por la Liberación de la Mujer*, donant inici a una reivindicació i lluita per als drets humans per a les dones que tindrà altres fites de referència en la Constitució de 1978, la creació de l'Institut de la dona el 1983, o la incorporació d'Espanya en la Comunitat econòmica Europea el 1986 (Pedregal,2011:123). Aquesta renovació havia estat possible, en bona part, gràcies a la influència rebuda per l'escola francesa dels *Annals* quan, durant els anys cinquanta i seixanta, alguns historiadors del territori espanyol com Vicens Vives varen introduir les idees i obres més significatives d'aquesta escola que contava amb historiadors com Pierre Vilar que fou un dels influents més significatius, fet que va provocar que la recepció de l'escola dels *Annals* a Espanya es combinés amb la influència del marxisme(Ruiz,2002:100).

A partir de la influència de l'escola de corrents com *Annals*, el marxisme i el propi moviment feminista es van anar incorporant les primeres jornades sobre les dones. Cal

destacar en aquest sentit les primeres *Jornadas de Investigación Interdisciplinaria sobre la Mujer*³⁸ promogudes pel seminari d'Estudis de la Dona celebrades durant els mesos d'abril i maig del 1981. Així com també les primeres obres sobre la dona en el món antic on cal destacar les aportacions de Cándida Martínez López³⁹ que fou la pionera en la introducció dels estudis històrics sobre les dones en l'Antiguitat dins la historiografia espanyola, doncs, juntament amb altres professores universitàries havia desenvolupat al llarg dels anys vuitanta una important tasca en el sorgiment i consolidació de la història de les dones en els àmbits acadèmics en el territori espanyol (Cid, 2015:42).

A mitjans de la dècada aparegueren les primeres obres sobre la història de la dona al món antic en la que cal destacar *La mujer en el mundo antiguo*⁴⁰ editada per Elisa Garrido i publicada l'any 1986 com a resultat de les Jornades d'Investigació Interdisciplinària sobre la dona celebrades a Madrid un any abans on havien participat investigadors reconeguts del territori espanyol en el camp de la Història Antiga. L'obra de Garrido es podia considerar com la primera obra publicada al territori espanyol que donava una visió global sobre les dones en l'Antiguitat. L'obra recopilava sis capítols que intentaven analitzar la situació social de la dona en l'antiguitat. El primer capítol es tractava d'un estat de la qüestió, escrit per Ramón Teja sobre els estudis que s'havien fet fins llavors sobre la dona, a més, Elisa Garrido duia a terme una magnífica aportació bibliogràfica sobre les dones en l'antiguitat on l'autora alertava de la dificultat que comporta recopilar material bibliogràfic per estudiar a la dona "especialmente si se refiere a la Antigüedad" (Garrido, 1986:29). En el segon apartat, dedicat a "la mujer en el Próximo Oriente Antiguo" s'analitzava la situació i el rol que havia dut a terme la dona en Egipte i Mesopotàmia. Segons Josep Padro la situació de la dona a Egipte hauria estat millor que en qualsevol altre territori de l'antiguitat:

"...En la práctica, la inmensa mayoría de las mujeres fueron amas de casa- en el sentido más literal de esta expresión-, esposas i madres, y muy pocas se incorporaron a las tareas productivas, intelectuales o de ejercicio del poder. De todos modos, y proporcionalmente hablando, fueron muchas más las que se incorporaron a este tipo de actividades que en cualquier otra de las sociedades orientales antiguas o incluso que en la Sociedad greco-romana" (Padro, 1986:77).

Altres autors com Luis García Iglesias, Ricardo Olmos, Adolfo Domínguez Monedero o Helena Maquiera analitzaven en el capítol tercer, el paper que havia desenvolupat la dona grega durant l'antiguitat, amb temàtiques com la dona dins la "polis", el paper de les dones en les colònies gregues del Mediterrani Occidental, la dona en la lírica o el sentiment de la dona atenenca dins el matrimoni. La majoria dels investigadors i investigadores destacaven que la dona havia tingut un rol secundari a l'antiga Grècia, on el seu paper destacat hauria estat el de cuidar la llar com a conseqüència d'haver desenvolupat una societat en que altres aspectes com la política haurien quedat pràcticament reservats als homes (García, 1986:120). Per la seva part, el rol que havia desenvolupat la dona romana durant l'antiguitat era analitzat en el capítol quart. A partir dels anàlisis de les temàtiques com el sistema legislatiu, el sistema onomàstic de la dona, la prostitució, la joventut o la discriminació, la majoria dels autors i autores coincidien en que la dona romana a diferència de la grega no estava relegada al gineceu exclosa de les activitats i interessos masculins, sinó que hauria gaudit d'altres privilegis

³⁸ L'objectiu d'aquestes jornades era múltiple, per una banda volia oferir una possibilitat de trobada i discussió a investigadores i docents de diverses localitats i disciplines interessades en la temàtica i, per l'altra, tractava de fomentar la investigació sobre la dona, destacant la necessitat de noves perspectives i nous plantejaments teòrics i metodològics en la investigació: M. A. Duran, "presentación". Dins *Actas de las primeras Jornadas de Investigación Interdisciplinaria. Nuevas perspectivas sobre la mujer*, Seminario de Estudios de la mujer, Universidad Autónoma de Madrid, 1982, p.9.

³⁹ Alma Mater per la Universitat de Granada Cándida Martínez López ha tingut una carrera professional marcada per les investigacions que ha dut sobre les dones. Entre els seus estudis es pot destacar *La mujer en el Mundo Mediterráneo antiguo*, Granada, 1990; *Feminismo, ciencia i transformación social*, Granada, 1992; "La historia de las mujeres en España en los años noventa", *Universidad y feminismo en España*, 1999; *Las Mujeres en la Historia de España*, Barcelona, 2000 o "Arenal, 20 años de Historia de las Mujeres en España", *Revista Arenal*, 1, 2013.

⁴⁰ E. Garrido, *La mujer en el mundo antiguo*, actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria: Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid, 1986.

com una educació equiparable a la dels homes o de poder gaudir d'una part de l'herència, a més, s'ocupava de l'educació dels fills, administrava els béns de la llar i participava, tot i que ho feia a través del marit en la vida ciutadana (Montero, 1986:199). Els últims dos capítols introduïen anàlisis sobre la dona en els períodes de l'Espanya Preromana i Visigoda en que el paper de la dona hauria estat condicionat per una societat marcada per la guerra on les dones haurien participat en alguns casos en l'activitat militar.

Fou també durant el període final d'aquesta primera dècada quan es començaven a estudiar la situació de les dones en el dret romà. Maria Isabel Nuñez realitzava un estudi sobre la temàtica del divorci a l'antiga Roma⁴¹. L'autora intentava presentar la realitat clàssica del divorci i el seu estudi girava entorn a dos eixos: el consentiment matrimonial o *affectio maritalis* i la lliure dissolució que caracteritzava des dels primers temps al matrimoni romà (Nuñez, 1988:15). Segons l'autora, la voluntat de la dona en els primers temps de Roma era irrellevant, ja que, no es podia divorciar. No fou fins als últims anys de la República quan va començar a destacar-se la voluntat dels conjugues quan el consentiment de la dona fou pres en consideració pel dret romà (Nuñez, 1988:84).

8.2. La culminació dels estudis a la dècada dels 90

Si bé durant els anys vuitanta del segle passat es produïa un notable augment de la publicació d'obres sobre les dones en la historiografia espanyola, la vertadera eclosió de la història de les dones a Espanya tindria lloc durant la dècada dels noranta. Per una banda, la creació durant aquests anys de diverses revistes i associacions especialitzades sobre la dona eren una prova més que evident d'aquesta irrupció. Ja al 1990 entrava en escena la revista *Duoda*⁴² que publicava el seu primer número sobre les ponències del *I col·loqui d'Història de la dona* titulat "De la casa a la fàbrica". Al juny del 1991 es creava *L'Asociación Española de investigación de la Historia de las Mujeres* (AEIHM)⁴³ que seguia els passos de la Comissió Nacional de la FICIHM (Federació Internacional de Centres d'Investigació en Història de les dones). Un any més tard, l'any 1992 es donava la consecució d'una nova revista d'investigació feminista titulada *Asparkía*. Uns anys més tard, es creava la revista *Arenal* (1994) una revista especialitzada en l'estudi de les dones a l'antiguitat⁴⁴. Aquesta revista sorgia com a part del moviment intel·lectual impulsat per moltes professores, seminaris i associacions de caràcter universitari que des de la dècada dels anys 80 havien compartit l'afany per transformar el coneixement que havia exclòs a les dones com a objecte de coneixement, com a objecte d'indagació i com a transmissores dels continguts de la ciència (Martínez; Nash, 2013:6).

Per altra banda, caldria assenyalar la multitud d'obres i articles diversos que es començaven a publicar durant aquest període. Als inicis de la dècada es publicava *La mujer en el Mundo Mediterráneo Antiguo*⁴⁵. El llibre havia sorgit del seminari d'Estudis de la dona celebrat a la Universitat de Granada l'any 1989 i estava coordinat per Aurora López, Andrés Pociña i Cándida Martínez López que fou la qui acabaria introduint a Espanya els estudis de les dones en la Història antiga d'Espanya (Pedregal, 2011:125). Com assenyalaven les autores en la presentació del llibre, el seu estudi no pretenia

⁴¹ M.I. Nuñez, *Consentimiento matrimonial y divorcio en Roma*, Ediciones Universidad de Salamanca, 1988.

⁴² La revista recull estudis sobre la política de les dones i altres resultats sobre la recerca pluridisciplinària que es produeix dins i fora del centre de Recerca en Estudis de les Dones Duoda. Per veure més informació sobre la revista es pot consultar la seva plana web: <http://www.ub.edu/duoda/web/ca/revista> (última consulta 30/05/2016).

⁴³ Aquesta associació té dos finalitats clares. Per una banda, promoure la investigació en el camp de la història de les dones i de gènere i projectar-la a nivell internacional i, per l'altra, coordinar les relacions entre Centres d'Història de les dones existents en les Universitats espanyoles, els Centres Superiors d'Investigació i la IFRWH: (web:AEIHM).

⁴⁵ A. Pociña, C. Martínez (eds.) *La mujer en el Mundo Mediterráneo Antiguo*, Universidad de Granada, 1990.

construir una Història de les dones al marge del conjunt històric sinó més aviat es tractava “de legitimar las indagaciones sobre las vidas y las experiencias de las mujeres antiguas, dentro de la construcción social del género en el mundo que las rodea”(López; Martínez,1990:8).

Amb el present objectiu l'obra intentava analitzar el paper de la dona dins la societat clàssica en els seus diversos períodes. Entre els temes destacats de l'obra es pot mencionar el paper de la dona en la guerra mítica on la tesi principal era que la dona quedava durant aquell context “circunscrita al ámbito del hogar, el del padre o el del esposo”(Picklesimer,1990:16). Sobre la temàtica de la dona romana calia destacar la temàtica sobre “la mujer romana ante el divorcio” on María Eva Fernández centrava la reflexió entorn al paper que va jugar la dona romana en la institució jurídica del divorci on si bé en les primeres etapes de roma, la legislació jurídica fou per a la dona romana molt més dura; en els últims anys de la República el divorci ja fou més freqüent com a conseqüència de la decadència de les antigues creences i costums romanes que portaren en època d'August a que les dones poguessin ser objectes d'actuacions arbitràries per part de l'home i decidissin i on podien decidir elles si es volien divorciar del marit(Fernández,1990:134,135).

En aquests primers anys de la dècada cal destacar també l'obra de Carlos García Gual *Audacias Femeninas*⁴⁶ on repassava a partir dels textos antics, cinc dones del món antic Ismenodora, Leucipa, Melita, Tecla i Talestris que haurien viscut, segons l'autor, com la resta de les dones del període clàssic recloses a la llar amb el deure de servir a la família: “obedecer al padre y luego al marido, tener hijos y criar-los, y no alborotar”(García,1991:11).

Aurora López escrivia, a mitjans d'aquests anys un nou estudi, en aquest cas, sobre les dones romanes titulat *No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y verso*⁴⁷. Tal com indicava el seu títol el llibre tractava sobre les escriptores llatines de l'època clàssica des de l'àmbit de la literatura. El llibre demostrava a partir de testimonis d'algunes dones romanes que havien tingut l'oportunitat de dedicar-se a l'oratoría o a l'escriptura com Sulpicia(López,1994:75-93) aquella realitat de que les dones varen tenir millors oportunitats a mesura que s'apropava els anys finals de la República i els inicis l'Imperi Romà quan moltes d'elles varen poder rebre una educació equiparable a la dels homes.

Als últims anys d'aquesta dècada prolífica sobre els estudis de la dona sorgiria un altre estudi força atractiu sobre la temàtica de la misogínia, publicat per Mercedes Madrid amb el títol *La misoginia en Grecia*⁴⁸. Com la pròpia autora escrivia en el pròleg, el llibre era el resultat d'una Tesi de Doctorat que es plantejava com a objectius bàsics, per una banda, revisar el concepte de misogínia per mitjà de la valoració que de la imatge de lo femení es construeix en el discurs poètic grec i les raons històriques, socials, polítiques o psicològiques que estan en la base de l'hostilitat contra les dones i, per l'altra, delimitar la funció que va complir la misogínia en el pensament grec en la interpretació, ordenació i control de la realitat(Madrid,1999:11). Les fonts que utilitzà Mercedes Madrid per al seu anàlisi foren les narracions literàries antigues que anaven des de la poesia d'Homer o les tragèdies d'Èsquil, Sòfocles i Eurípides fins als textos de Plató i Aristòtil. El llibre s'estructurava en sis capítols que tractaven temes com “las valiosas mujeres homéricas” que vivien en una societat de tipus patriarcal dominada per la guerra, on la supervivència de tot grup humà depenia del nombre i valor dels seus guerrers i per tant, com esmentava l'autora “no es de extrañar que las mujeres estén en un segundo plano”(Madrid, 1999:36) o “las mujeres en la lírica: del silencio al vituperio” amb un apartat força interessant dedicat a “las manifestaciones misóginas” on Mercedes Madrid destacava alguns dels autors que s'havien considerat des de l'antiguitat contraris a les dones com Hesíode o Semònides que, segons la historiadora espanyola, era l'únic autor

⁴⁶ C. García Gual, *audacias femeninas*, Nerea, Madrid, 1991.

⁴⁷ A. López, *No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y verso*, Ediciones clásicas, Madrid, 1994.

⁴⁸ M. Madrid, *La misoginia en Grecia*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1999.

entre els lírics arcaics que expressava de manera contundent “una descalificació total y genèrica sobre las mujeres en cuanto tales y como esposas y compañeras de los varones”(Madrid,1999:160). L'autora acabava conclouent que el menyspreu cap a les dones en el context de l'antiga Grècia hauria estat conseqüència de la construcció de la superioritat masculina, tant a nivell social com polític dins el funcionament de la ciutat grega(Madrid,1999:330).

Per últim cal destacar també que fou durant aquesta dècada quan es traduïren a Espanya alguns dels clàssics sobre la història de les dones com era el cas de les obres de B. Anderson i J. Zinsser *Historia de las mujeres. Una historia propia*, traduïda a per la editorial crítica l'any 1991 així com també els volums de *Historia de las mujeres en Occidente* publicats per l'editorial Taurus a partir de l'any 1994. Una prova més de la influència de la historiografia francesa sobre l'espanyola que, a més, ho demostrava el fet de que les autores del primer volum de l'obra de Duby i Perrot, dedicat a l'antiguitat, figuraven en l'aparat crític de la majoria dels estudis publicats en Història Antiga(Pedregal, 2011:136).

8.3. Les darreres aportacions

L'any 2000 Cándida Martínez, Reyna Pastor, M^a José De la Pascua i Susana Tavera dirigien una magnífica enciclopèdia biogràfica sobre les dones en la història d'Espanya. L'obra a la que em refereixo és *Mujeres en la Historia de España*⁴⁹ que comprenia una cronologia força ampla des dels temps antics fins al període contemporani. L'objectiu de l'obra era el de contribuir a la recuperació construcció historiogràfica de la memòria femenina intentant connectar amb els plantejaments metodològics que s'havien dut a terme sobre la història de les dones i del gènere. A més, les autores deixaven clar ja en les primeres pàgines de la introducció que l'obra no era “un diccionario de mujeres célebres al uso” sinó que pretenia analitzar la internacionalitat política subjacent en un discurs d'esferes de gènere diferenciades, la femenina i la masculina(Tavera,2000:IV): L'apartat dedicat a la Història antiga que és el que pertany a l'etapa estudiada per al meu estudi, tractava un important nombre de dones pertanyents en l'Espanya antiga, doncs com en el conjunt de l'obra la seva metodologia formava part del gènere bibliogràfic. Si bé les autores recordaven que en el món grec antic hi havia hagut dos nivells separats com eren el domini privat, familiar, domèstic que era el lloc adjudicat a les dones i el domini públic que implicava totes les decisions d'interès comú que era on es projectaven i expressaven la ciutadania plena, que era el lloc dels barons, afirmaven que les dones de l'Espanya antiga havien circulat, de formes diverses, per l'espai públic per raons domèstiques, religioses, polítiques o mundanes, on van aconseguir que la seva memòria travessés els lliminars del silenci(Martínez et al, 2000:5). Diversos exemples demostren aquest fet com els de Alfia Domicia Severina es va introduir en el poder estatal i local gràcies al culte imperial(Martínez et al,2000:15,16) o el cas de Cornelia Severina que exemplificava l'ascens de les dones de les elits provincials fins a aconseguir el màxim rang social romà(Martínez et al,2000:21,22) o fins i tot el cas exclusiu d'Egeria que fou una dona rica i culta del segle IV que va escriure una obra, considerada la primera obra que es coneix escrita per una dona en la Península Ibèrica durant l'antiguitat(Martínez et al,2000:22,26).

⁴⁹ C. Martínez et al.(dir.) *Historia de las mujeres en España. Enciclopedia Biográfica*, Editorial Planeta, Barcelona, 2000.

Com es pot veure, l'actualitat Espanyola no ha abandonat l'estudi de les dones. La multitud d'articles⁵⁰ publicats durant aquests últims anys són un bon exemple d'aquesta implicació vers l'estudi de la dona al món antic. Es poden destacar altres exemples que evidencien aquest fet com la celebració del IV Congrés Internacional de l'Associació Universitària d'Estudis de les Dones(AUDEM) l'any 2005 a Palma de Mallorca que girava en torn al tema de *Los feminismos como herramientas del cambio social*(Pedregal,2011:121). El mateix any s'editava una obra dirigida per Isabel Morant titulada *Historia de las mujeres en España y América Latina*⁵¹ en la que hi col·laboraren més d'un centenar d'historiadors reconegudes involucrades en la història de la dona. Estructurada en quatre volums, l'obra comprenia un història de llarga duració, és a dir, des de l'antiguitat als nostres dies i tenia com a objectiu "ofrecer un relato coherente y organizado sobre el papel de las mujeres y sus contribuciones en la historia"(Morant,2005:15). Candida Martínez, Rosa Maria Cid, Elisa Garrido o Maria Dolores Mirón abordaren l'estudi del món antic, que era tractat en el volum primer. Candida Martínez analitzava en "los espacios de las mujeres hispanas" quin lloc havien ocupat les dones hispanes. Tal com havíem vist anteriorment, la societat antiga va néixer amb unes institucions que assignaven la divisió de cada gènere dins la ciutat, on les dones ocupaven els racons de la vida privada, és a dir, la lar i la família, i els homes es movien pels sectors de la vida pública on es concentrava el poder polític i econòmic. En aquest sentit, les dones hispanes com les altres dones de l'Imperi no varen accedir mai als centres on es prenen les decisions perquè no foren reconegudes com a ciutadanes de ple dret i perquè la seva veu no era digna de ser escoltada ni respectada en els espais públics(Martínez,2005:154). Tanmateix, algunes dones hispanes, igual que les dones romanes varen tenir la oportunitat d'intervenir amb el pas dels anys en la vida pública, doncs, tot i que la supremacia masculina era indiscutible en els centres de poder de les ciutats al llarg de l'imperi es va produir una evolució en la capacitat legal de les dones i en les seves possibilitats per gestionar el seu patrimoni:

"...son muchas las mujeres hispanas que se financiaron a sí mismas y a sus hijas esculturas y aras que se colocaron en el centro de las ciudades para que su nombre y su imagen perdurasen en el tiempo[...] Merced a ellos, diversos monumentos y estatuas de mujeres adornaron los foros de las ciudades e, incluso, algunas de ellas recibieron honras fúnebres públicas, acto que tenía un profundo significado en la ciudad antigua, y que se ofrecía solo a los mejores y más destacados ciudadanos..."(Martínez,2005:164).

Per la seva banda, Elisa Garrido que tractava "el modelo de mujer romana en Hispania" destacava que les dones de la Hispania romana e regien per les mateixes condicions que la resta de dones que es trobaven en qualsevol altre territori sota el control romà. A partir de l'estudi de l'epigrafia, l'autoria concloïa dient que l'entorn de la dona romana els adjudicava uns valors, un comportament, uns ideals que eren els genuïns de la cultura romana y que elles els van assumir sense mostrar resistència, tot i que, deixava molt clar que la importància que se'ls concedia com a esposes, mares, filles, és a dir, en el seu àmbit privat no les feia incompatibles amb el mitjà públic, ja que, moltes d'elles varen aconseguir ser propietàries, sacerdotesses, el qual, les feia mereixedores del reconeixement tant dels seus parents més pròxims com dels que estaven al seu servei o de la comunitat cívica(Garrido,2005:236).

⁵⁰ Es poden destacar entre altres, els estudis de Cándida Martínez, Rosa Maria Cid, Ana Iriarte o Patricia González amb temàtiques com la religió, la prostitució, el poder, l'esclavitud o la maternitat i l'avortament: Martínez, C. "Mujeres esclavas en la antigüedad" (2000); Cid, R.M. "Las matronas y los Pródigos. Prácticas religiosas femeninas en los Márgenes de la religión romana" (2007);- "Imágenes y prácticas religiosas de la sumisión femenina en la Antigua Roma. El culto de Juno Lucina y la fiesta de Matronalia"(2007);-"Prostitución femenina y desorden social en El mediterráneo antiguo. De las devotas de Venus a las Meretrices"(2012);; "Imágenes del poder femenino en la Roma antigua. Entre Livia y Agripina"(2014); Iriarte, A: "Mujer y religión: La Méter en el Umbral del III Milenio"(2000). Altres estudis dedicats a la maternitat, l'avortament i la ciutadania femenina: González, P.: "Maternidad, aborto y ciudadanía femenina en la antigüedad"(2011).

⁵¹ I. Morant(dir.) *Historia de las mujeres en España y América Latina*, Catedra, Madrid, 2005.

Per últim, en l'àmbit de la religió, la Hispania romana, que era expressió d'una societat mestissa, convisqueren cultes de procedència diversa així com també d'una societat patriarcal, la religió va intervenir com un factor generador i reproductor de les diferències de gènere. Segons Maria Dolores Mirón, la relació entre dones i religió en la Hispània romana tenia aspectes contradictoris, ja que, si bé els cultes servien a generadors i reproductors de les diferències segons el gènere, que promovia i justificava les funcions reproductores de les dones sotmeses als homes; era la única esfera de poder en la que podien implicar-se formalment les dones, en la seva participació activa i oficial den la vida pública de la que n'estaven excloses(Mirón,2005:272,273).

Un altre exemple molt destacable durant aquesta dècada fou el treball de Marina Picazo, que des de la perspectiva arqueològica i pròxima a la història social publicava *alguien se acordará de nosotras. Mujeres en la ciudad griega antigua*⁵². L'autora insistia ja en les primeres pàgines de l'estudi del problema ja mencionat per la gran majoria d'investigadores i investigadors sobre la dona com era la falta de fonts, és a dir, de notícies escrites que procedeixen directament de l'experiència femenina com a conseqüència d'una societat com la grega que havia assumit una polaritat antagònica i desigual entre homes i dones , doncs, mentre els primers dominaven l'espai públic per a parlar o per a que es parlés d'ells, les dones havien de ser, en aquest mateix espai invisibles i silenciades(Picazo,2008:11,12). L'objectiu de Picazo per a la seva obra era el de presentar un manual general en llengua castellana sobre les principals línies d'investigació que s'havien desenvolupat sobre les dones en les ciutat gregues tot presentant una organització no pas cronològica sinó temàtica per al seu estudi(Picazo,2008:14). Amb el títol de "Pandora, el inicio de la Misoginia Occidental" l'autora cerca els inicis de l'odi cap a les dones que eren a la vista dels homes com un càstig per a la humanitat. La misoginia, l'odi cap a les dones es va donar per primer cop en la literatura europea en la poesia grega arcaica amb Hesíode i els seus dos poemes *Los Trabajos y los días* i la *Teogonia* quan va descriure la creació de Pandora . El mite de Pandora intentava justificar, segons Picazo l'origen de l'asimetria de la diferència sexual doncs:

"...la mujer fue creada por la divinidad como un ser humano de segunda clase y en un momento posterior a la aparición del hombre. Además es creada como castigo, o su conducta provocará el castigo de la divinidad a la humanidad..."(Picazo,2008:35).

A més dels orígens de la misoginia, el llibre aportava altres temàtiques com les lleis, la família i les dones en la ciutat grega. Una ciutat, la grega, on hi havia una gran diferenciació entre l'esfera de la vida privada on es trobava la llar i els interessos de la família i, per l'altra la vida pública relacionada amb els llocs on anaven els homes. Pel que fa al matrimoni en la ciutat grega, aquest era el que marcava la major ruptura en la vida d'una noia, ja que significava el moment de transició de la infància a la vida adulta i assenyalava un canvi fonamental en el seu estatus social(Picazo,2008:57). Sobre la llei, cal destacar que la dona era víctima d'un sistema dominat pels homes però no sempre eren víctimes passives:

"...tanto las mujeres como los hombres usaban las leyes para competir, para mediar y para dar forma a las relaciones familiares, y con frecuencia desempeñaban un papel central en las transferencias económicas y en la solidaridad del grupo doméstico en la polis; su papel no era siempre pasivo ni estaba totalmente subordinado a los intereses de los hombres..."(Picazo,2008: 71).

⁵² M. Picazo. *Alguien se acordará de nosotras*, Bellaterra, Barcelona, 2008.

Sobre les “actividades de mantenimiento y cuidado de la vida política en la Grecia Antigua” el llibre destaca que parlar sobre el treball de les dones en la Grècia antiga era tot allò relacionat amb els tèxtils:

“...en la Grecia antigua, cuando se hablaba de Trabajos de las mujeres, no se hacía referencia a las tareas domésticas en general, sino a las relacionadas con la elaboración de tejidos...”(Picazo,2008:95)

Caldria destacar per últim el capítol dedicat a les dones espartanes: “las mujeres en el espejismo espartano” un tema que sempre ha cridat l’atenció a les investigadores de la dona pel rol significatiu i diferent que duïen a terme aquestes dones en comparació amb la resta de gregues. Per a resoldre la pregunta del que era diferent en l’antiga esparta, Picazo destaca que Esparta tenia una forma diferent de concebre la ciutat que feia contrast per exemple amb ciutats com Atenes. Si bé Atenes havia creat, durant el període clàssic, una constitució política democràtica que es basava en els valors individuals del ciutadà i des del punt de vista econòmic en el domini de les rutes marítimes, Esparta, per la seva banda, era una ciutat fortament rural, tancada en ella mateixa, oligàrquica, que valorava les seves pròpies idees sobre el passat i amb tendència a rebutjar les innovacions culturals de tot tipus(Picazo,2008:163). Tanmateix, les dones espartanes gaudien d’alguns privilegis que eren impensables en altres estats de Grècia com la institució de la princesa com era el cas per exemple, de l’espartana Gorgo tractada en el llibre. A més, si bé en moltes altres ciutats gregues era impensable rebre educació formal més enllà de l’aprenentatge de les tasques domèstiques, on les dones es casaven a penes arribada la pubertat amb un home escollit pel seu tutor i a partir d’aquell moment es quedava fora dels demés homes, les dones espartanes en canvi apareixien en les fonts escrites “como personas independientes, promiscuas sexualmente y, en algunos casos, como hemos visto en la historia de Gorgo, poderosas, política y económicamente”(Picazo,2008:169).

L’any 2012, amb la publicació de l’obra *Emperatrices y Princesas de Roma. Sueños de Púrpura y Poder Oculto*⁵³ María José Hidalgo De la Vega demostrava un cop més que la historiografia espanyola no s’havia mantingut al marge del llarg debat historiogràfic sobre l’estudi de les dones. El seu estudi analitzava l’ús històric que la tradició romana havia realitzat del paper que les princeses imperials varen desenvolupar en la política romana i la utilització de la seva imatge pública, donada la importància que varen tenir en la legitimació dinàstica i en el culte imperial(Hidalgo, 2012:17). A més, una altra publicació dirigida per Almudena Domínguez⁵⁴ recollia diverses aportacions d’investigadors reconeguts fet que ajudava en l’aportació de nous enfocaments i punts de vista sobre els antics problemes per a l’estudi de la història de les dones(Domínguez,2010:12).

Es pot destacar per últim, l’obra *Mulieres. Mirades sobre la dona a Grècia i a Roma*⁵⁵ dirigida per Joana Zaragoza i Gemma Forteà, que va sorgir fruit del seminari internacional d’Arqueologia Clàssica organitzat l’any 2010 per l’Institut Català d’Arqueologia Clàssica(ICAC) i volia afegir-se al nou corrent d’estudis i ajudar a “trencar els estereotips que s’han repetit en el decurs dels anys per tal d’ajudar a la comprensió d’unes societats en què la divisió de gèneres era palesa” (Zaragoza;Forteà,2012:13). La present publicació recollia diversos capítols amb algunes de les autores més consolidades en l’estudi de la dona a l’antiguitat com Eva Cantarella que analitzava les primeres construccions de la identitat femenina intentant demostrar la diferència de gènere i la inferioritat femenina o altres com Marina Picazo que estudiava per al seu

⁵³ M.J. Hidalgo, *Emperatrices y Princesas de Roma. Sueños de Púrpura y Poder Oculto*, Ediciones Universidad de Salamanca, 2012.

⁵⁴ A. Domínguez. *Mujeres en la Antigüedad Clásica*, Silex, Madrid, 2010.

⁵⁵ G. Forteà; J. Zaragoza(eds.) *Mulieres. Mirades sobre la dona a Grècia i Roma*, Arola Editors, 2012.

estudi les representacions escultòriques femenines i masculines de l'art grec, doncs, a partir de l'anàlisi de diverses paradigmes de terracotes obtenia informació sobre les activitats diàries i econòmiques de les dones a l'antiga Grècia. Altres autores com M. Dolors Molas estudiaven els orígens de Roma a partir de les fonts iconogràfiques i literaris o les activitats econòmiques que realitzaven les dones en època romana plantejades per Carmen Alfaro. Tot aquest recull intentava, en definitiva, donar resposta a qüestions tant importants com el perquè es creuen determinades històries mítiques, quins eren els rols i els espais de les dones o en quin moment de la història grega i romana van passar de l'oikos, és a dir, l'espai privat, a la polis, l'espai públic.

CONCLUSIONS

A partir de l'exposició de diverses obres, hem pogut resoldre la pregunta que ens havíem marcat al principi del treball referent a com la historiografia ha tractat la dona com a objecte d'estudi històric. Hem vist que aquest va néixer als anys setanta del segle passat amb la influència del moviment feminista que va provocar un gir en la pròpia historiografia sorgint noves tendències i escoles historiogràfiques com la historia de les mentalitats dins l'escola dels *Annals*. A partir d'aquest canvi sorgiren les primeres obres sobre la dona que es centraven sobretot en trobar el rol que havien desenvolupat dins la societat. En els inicis, molts investigadors i investigadores, majoritàriament dones, varen començar a interessar-se pel rol que havia jugat la dona en la història. Aquests primers estudis varen centrar l'atenció en cercar el paper que la dona havia desenvolupat en el món clàssic, on predominava una tendència d'estudi "victimista" on la dona era tractada com un ésser inferior on el seu lloc era la vida privada, exclosa de la vida pública, on el seu paper principal era el de procrear i tenir cura de la família. Arribats els anys vuitanta, les noves aportacions introduïren la noció de gènere, que va transformar la tendència d'estudi inicial, passant de "l'estudi de les dones" a "l'estudi del gènere", que ompliria un llarg debat durant les dècades posteriors fins a arribat a l'actualitat. Per tant, des dels anys vuitanta fins a l'actualitat, el debat sobre la història de les dones s'ha mogut al voltant d'aquestes dos tendències d'estudi, un format pels investigadors que han estudiat la dona com a "víctima" de la història, predominat per investigadores feministes i, els altres, centraren l'estudi de la dona entre sexes, donant pas així, a la noció de gènere. En l'actualitat, les publicacions de les dones han continuat emergent amb força, introduint noves problemàtiques i noves temàtiques d'estudi, constituint una àrea temàtica de gran interès acadèmic.

Hem pogut veure també, que en l'àmbit espanyol, a diferència d'altres territoris com França, Gran Bretanya o els Estats Units, els inicis dels estudis sobre la dona hagueren d'esperar, doncs, no començaren fins a la dècada dels vuitanta del segle xx. Un retard que havia estat causat, en bona part, pel fenomen del franquisme que representava un fre per al progrés intel·lectual del país. Les primeres obres a Espanya varen venir condicionades, també, pel moviment feminista i per la influència rebuda per l'escola dels *Annals* gràcies a que historiadors del país anaven introduint les obres més significatives d'aquesta escola. Després del primer impuls de la dècada dels vuitanta, arribava una nova dècada marcada per la culminació dels estudis de la història de la dona al nostre país, s'introduïa també la tendència del gènere que demostrava que Espanya no es mantenia al marge del debat que es generava sobre la historia de la dona a altres territoris.

Un cop vist per on s'han mogut els estudis sobre la dona a l'antiguitat, crec que al futur s'han d'escriure obres que no pretenguin construir una història de la dona al marge del

conjunt històric. No s'ha d'escriure una història de les dones des d'un punt de vista sectorial, sinó unida a la societat i al conjunt de la història antiga. L'any 1976, Natalie Zemon Davis ja avisava que hauríem d'estar interessats en la història de les dones i els homes, doncs no hauríem d'estar treballant solament a les sotmeses, és a dir, a les dones per a entendre el significat dels sexes, sinó que l'objectiu havia de ser el de descobrir la gama de papers del sexe i el simbolisme sexual en les diverses societats i períodes, per tal de trobar el significat que tenien i com funcionaven per mantenir l'ordre social o per promoure el canvi(Zemon,1976:90). Tal com havia dit al principi del present treball, a partir d'aquella reflexió de Pierre Vilar sobre que "la historia es la observación atenta de todos los impulsos", hem d'incloure a la dona també com a objecte d'estudi històric per a poder comprendre millor la evolució de la història. La història l'han construït les dones i els homes, doncs, s'han d'estudiar ambdós subjectes. Una història on les dones igual que els homes siguin les protagonistes de la història general que fins fa poc ha estat dedicada als homes on les dones havien caigut en l'oblit durant molt de temps. Doncs, si estudiem la dona de manera aïllada tindrem una visió fragmentada de la història. La frase de Pierre Vilar feia referència a que la història de la humanitat ha estat construïda tant pels homes com per les dones, per tant, sense un d'aquests dos no es pot entendre com s'han configurat les societats durant la història. Les dones han construït amb els homes la història de la humanitat. Per això es necessari estudiar-la i a més revisar-la. Tal com esmenta Mary Nash "reescribir la historia de las mujeres, sea en la modalidad de género o de otras categorías analíticas, sigue siendo crucial para repensar paradigmas estándares y marcos analíticos de la historia"(Nash,2002:100). Ha última hora, la revisió de la història és un dels objectius primordials de l'historiador per tal de que aquesta ompli nous paradigmes i pugui ser escrita de la millor manera possible.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ANDERSON; B.; ZINSSER, J.(1991). *Historia de las Mujeres. Una historia pròpia*, Editorial Critica, Barcelona.

BENGOCHEA, M.(1998). “La historia de la mujer y la historia del genero en la Roma Antigua”. Dins: *Espacio, Tiempo y forma, Serie II, Historia Antigua*, 11, pp.241-259.

BLUNDELL, S. *Women in Ancient Greece*, Harvard University, Cambridge, 1995.

BOCK, G.(1991). “La historia de las mujeres y la historia del género: Aspectos de un debate internacional”. Dins: *Historia social*, 9, Universidad de Valencia, Instituto de historia social, 55-77.

BOURDÉ, G.; MARTÍ,H. (2004). “La escuela de los Annales”. Dins: *Las escuelas históricas*, Editorial Akal, Madrid.

CULHAM, P.(1986). *Ten years after Pomeroy: studies of the image and reality of women in antiquity*. In M. Skinner (ed.) *Recusing Creusa: New Methodological Approaches to Women in Antiquity*. Helios.

CANTARELLA, E. (1997). *Pasado Próximo. Mujeres romanas de Tácita a Sulpica*, Ediciones Cátedra, Madrid.

CANTARELLA, E. *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*, Roma, 1981. Per al present estudi he utilitzat la sisena edició publicada a Universale Economica(Saggi) el 2015.

CID, R.M.(2015). “El género y los estudios históricos sobre las mujeres de la Antigüedad. Reflexiones sobre los usos y evolución de un concepto”. Dins: *Revista de Historiografía*, 22, pp.25-49.

DILLON, S.; JAMES, S.L.(2012). *A companion to Women in the Ancient World*, Malden, MA; Oxford; Chichester: Wiley-Blackwell, 2012.

DOMÍNGUEZ, A.(2010). *Mujeres en la Antigüedad Clásica*, Silex, Madrid.

DUBBY.; G. M. PERROT.(1991). *Historia de las mujeres en Occidente*, Taurus Ediciones, Madrid.

EVANS, J. K.(1991). *War, Women and Children in ancient Rome*, Routledge, Chapman & Hall.

FANTHAM et al.(1994). *Women in the Clasical World. Image and text*, Oxford University Press, New York.

Forteà; G.; Zaragoza J.(2012). *Mulieres. Mirades sobre la dona a Grècia i Roma*, Arola Editors.

FOXHALL, L.(2013). , *Studing Gender in Classical Antiquity*, Cambridge University Press.

GARCÍA, C.(1991). *Audacias femeninas*, Nerea, Madrid.

GARRIDO, E.(1986). *La mujer en el mundo antiguo*, actas de las V Jornadas de Investigación Interdisciplinaria : Seminario de Estudios de la Mujer, Universidad Autónoma de Madrid.

GRIMAL P.(1967) *Histoire mondiale de la femme*, Nouvelle librairie de France, Paris.

HAWLEY, R.; LEVICK, B.(1995). *Women in Antiquity. New Assessments*, Routledge, London and New York.

Hidalgo, M.J.(2012). *Emperatrices y Princesas de Roma. Sueños de Púrpura y Poder Oculto*, Ediciones Universidad de Salamanca.

LAGUNAS, C.(1996). "Historia y genero. Algunas consideracions sobre la historiografia feminista". Dins: *La Aljaba, segunda época*, Vol.I. pp.27-33.

LERNER, G.(1990). *La creación del patriarcado*, Editorial Critica, Barcelona.

LÓPEZ,A.(1994). *No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y verso*, Ediciones clásicas, Madrid.

LORAU, N.(2004). *Las experiencias de Tiresias. Lo masculino y lo femenino*, Acantilado, Barcelona.

MADRID, M.(1999). *La misoginia en Grecia*, Ediciones Cátedra, Madrid.

- MARCUDY, G.H.(1932). "Hellenistic Queens: A study of Woman Power in Macedonia, Seleucid Syria, and Ptolemaic Egypt". Dins: *John Hopkins University Studies in Archaeology*, n.14.
- MARTÍNEZ et al.(2000). *Historia de las mujeres en España. Enciclopedia Biográfica*, Editorial Planeta, Barcelona.
- MARTÍNEZ, C.; NASH, M.(2013). "ARENAL, 20 años de Historia de las Mujeres en España". Dins: *Arenal*, 20, pp.5-40.
- MARTÍNEZ, C.; POCIÑA, A.(1990). *La mujer en el Mundo Mediterráneo Antiguo*, Universidad de Granada.
- MASTERSON, M. et al.(2015). *Sex in Antiquity*, Routledge, London and New York.
- MORANT, I.(2005). *Historia de las mujeres en España y América Latina*, Catedra, Madrid.
- MEIER, E.(2005). *Women, Crim and Punishment in Ancient Law and Society. Ancient Greece*, Vol. 2, Continuum, New York.
- MOSSE, C.(1990). *La mujer en la Grecia Clásica*, Editorial Nerea, Hondarribia.
- NASH, M.(2002). "Los nuevos sujetos históricos: perspectivas de fin de siglo. Género, identidades y nuevos sujetos históricos". Dins: M. Cruz Romero i Ismael Saz(eds.), *El siglo XX. Historiografía e Historia*, Universitat de Valencia, pp.85-100.
- NASH, M.(1991)."Dos decadas de historia de mujeres en España. Una reconsideración".Dins: *Historia Social*, 9, pp.137-161.
- Nuñez, M. I.(1998). *Consentimiento matrimonial y divorcio en Roma*, Ediciones Universidad de Salamanca.
- PEDREGAL, A.(2011). "La historia de las mujeres y la historia antigua en España: Balance Historiográfico(1989-2008). Dins: *Dialogues d'Historie ancienne*, 2011, p.123.
- PERROT, M.(2008) *Mi historia de las mujeres*, Fondo de Cultura económica de Argentina, Buenos Aires.

PICAZO, M.(2008). *Alguien se acordará de nosotras*, Bellaterra, Barcelona.

POMEROY, S.(1999). *Diosas, rameres, esposas y esclaves. Mujeres en la Antigüedad clásica*, Editorial Akal, Madrid.

RUIZ, P.(2002). “De la síntesis histórica a la historia de Annales. La influencia francesa en los inicios de la renovación de la historiografía española”. Dins : *Pellistrando, B.(ed.) Lahistoriografía francesa del siglo xx y su acogida en España*, Història, 55.

SKINNER, M.(2005). *Sexuality in Greek and Roman Culture*, Wiley Blackwell.

SCOTT, J.(1991). “Historia de las mujeres”. Dins: P. Burke(ed.) *Formas de hacer historia*, Alianza Editorial, Madrid.

THELAMON, F.; SOHN, A. M.(1998). *L'Histoire sans femmes est-elle possible?*, Perrin, París.

VILAR, P.(2001). *Crecimiento y Desarrollo*, Editorial Crítica, Barcelona.

VIRGILI, F.(2002). “L'Histoire des Femmes et l'Histoire des genres Aujourd'hui”. Dins: *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 75, p. 5-14

ZEMON, N.(1976). “Women's history in transition: The european case”. Dins: *Feminist studies*, vol. 3, No. 3/4, pp.83-103.